

Шербо Растодер*

ЦРНОГОРСКА ВОЈСКА У ИТАЛИЈИ 1919-1922

Кључни моменат за судбину Црне Горе била је капитулација њене војске која није, попут србијанске, успјела да се извуче на територију под контролом савезника. Ријечи генерала Радомира Вешовића изречене на суђењу у Београду 14. фебруара 1921. године: „*Моји другови министри и ја можда нијесмо смјели дозволити, да црногорска војска њлаћа својом слободом ма чију слободу, ња ни браћа рођеноџ, али о њоме нек суди историја*¹”, класични су образац романтизма по којем ће покољења знати да суде о дјелима предака, док прагматичари прије свега размишљају о посљедицама. Јер, како би рекао велики пријатељ Црне Горе Александар Дивајн: „*Пројаџанда на Балкану је чудна ствар и Балкан никад није био «храм истине»*”².

Краљ Никола је напустио Подгорицу 19. јануара 1916. године, сјутрадан је отпутовао из Скадра. Већ 21. јануара аустроугарски војници су заузели Скадар, а да им није нико запријечио пут дуж Бојане, куда су несметано продирали и тако пресјекли једини могући пут за одступницу, „*прије неџо је иједан војник из херцеговачке или санџачке војске моџао и стиићи до Подџорице*”³. Овом виђењу разлога који су довели до црногорске емиграције, зашто се црногорска војска попут србија-

* Аутор је професор на Филозофском факултету у Никшићу и члан ДАНУ.

¹ Види: Генерал Вешовић пред судом, Земун 1921.

² Види: Alex Devine, *The mystery of Montenegro*, London 1920, 16.

³ Види: *Улога Француске у насилној анексији Црне Горе*, Бар 2000, 144.

нске, није повукла, прикључили су се касније својим изјавама и неки од главних актера ових догађања. Јанко Вукотић је пак тврдио да је по одласку Пешића и прихватању дужности шефа генералштаба „и рачунајући да ће српска војска са довољним снагама заузети одбранбене положаје дуж Бојане и око Скадра, љокривајући ипак једину могућу одступничку нашу војску – у што ме је љуковник Пешић увјерио – одмах сам, уз одобрење краља Николе, цијелој црногорској војсци чија се скоро главна снага налазила дуж Таре и Лима, издао дневну наредбу у којој је наложио да се љовуче у љравцу Подгорице, а одатле у Албанију, љреко Скадра”.⁴

Поставља се питање: који су били разлози те није била заштићена одступница црногорској војсци? Њих је објелоданио још 1925. године у београдској „Правди”, а потом 1926. у „Рајнику”, командант црногорске војске Петар Пешић, који је напустио Црну Гору 17. јануара 1916. године, када је у једној од бројних полемика поводом капитулације Црне Горе, одговарајући генералима Живку Павловићу, Петру Бојовићу и другима, пребацујући им да нијесу способни да схвате „војно љолиничка” питања, навео и сљедеће: „Питијите се, што би било, да се је на Солунском фронту љоред српске врховне команде нашла и црногорска врховна команда, а љо љробоју овога Фронта и уласка у ошадџбину, љоред краља Петра и краљ Никола”⁵. Чак и да наведене ријечи припишемо хвалисању Петра Пешића у заносу одбране војничке сујете, остаје чињеница да је сваки потоњи покушај обнове црногорске војске био онемогућаван углавном са стране која је водила до србијанских центара моћи. Ако би се они могли и правдати, за период послје Подгоричке скупштине, поставља се питање зашто је то онемогућавано у току трајања рата? Зар не би у условима борбе против моћног непријатеља сваки нови војник у редовима савезника био пожељан? И, наравно, постаје јасно зашто је генерал Милутиновић, одмах по уласку у

⁴ Ibid, 144.

⁵ О капитулацији Црне Горе види: Новица Радовић, *Црна Гора на савезничкој љолџоји*, Подгорица 2000, 70; Милош Живковић, *Пад Црне Горе*, Подгорица 2000; Вукотић Јанко, *Сердар Јанко о капиуулатији Црне Горе*, Нова Европа, 1926, 10/11; Шербо Раостодер, *Једно свједочење о узроцима капиуулатије Црне Горе у Првом свјетском рајуу*, Зборник: Црна Гора у првом свјетском рату, Подгорица 1998; Драгићевић Ристо, *Једна српчунатиа дейеша љуковника Пешића*, Записи IX, 1936; Драгићевић Ристо, *Ловћенски одред у љрвом свјетском рајуу*; Историјски записи 1950, VI; Драшковић Александар, *Мојковачка бишка*, Подгорица 1996; Новица Ракочевић, *Црна Гора у љрвом свјетском рајуу 1914-1918*, Цетиње 1969; Радослав Ротковић, *Велика завјера љрошив Црне Горе, Од Призрена до Версаја*, Цетиње 2001, 483-535.

Подгорицу, распустио самоорганизоване црногорске трупе, а наредбом од 12. новембра 1918. године и црногорске комитске чете⁶. Суштина је била - онемогућити Црну Гору да у завршници рата располаже својом војском.

О томе убједљиво свједочи Нико Хајдуковић који се у вријеме црногорског војног слома почетком 1916. налазио у Солуну, гдје је од маја 1915. године био војни и цивилни делегат црногорске владе, предводећи мисију која је била задужена за снабдијевање Црне Горе намирницама које су из Русије допремане Дунавом, а од Прахова жељезницом у Солун, одакле је требало да се преко Медове, или копном, преко Митровице и Пећи, упућују у Црну Гору.

Наиме, један дио црногорске војске, углавном са подручја Спича, Паштровића, Брајића, Маина, Побора, Горњег и Доњег Грбља, дакле са подручја Аустро-Угарске које је било ослобођено током рата, успио је да се поред јадранске обале пробије до Медуе. Одатле су их савезнички бродови пребацили дијелом на Крф, а дијелом на острво Липари поред Сицилије. Ову групацију, с обзиром на то да су били са подручја бивше Аустро-Угарске, Италијани су сматрали војним заробљеницима. Један дио црногорских добровољаца који су пристигли из Америке, неколико дана прије војног слома Црне Горе, а који је преживио катастрофу код Медуе, њих око три стотине који су спасени, добили су француску помоћ и били пребачени у Бизерту у Сјеверној Африци. Такође се успио евакуисати један број чиновника и грађана, већи дио оних који су били на служби у Скадру и они су пребачени на Крф и у Италију. Према неким изворима било их је између 1700-2000⁷. У сваком случају на Крфу су се нашли бригадири Лука Гојнић, бивши министар војни, Мило Матановић и Петар Мартиновић, командири Гатало и Мило Ђукановић, поручници Ђуришић и Ђуровић, неки водници, десечари и барјактари. Одмах су почели преговори о њиховом преласку у србијанску војску у којима су учествовали регент Александар и Никола Пашић. Гојнићу је нуђен чин бригадног генерала, Матановићу и Мартиновићу чин пуковника, Ђукановићу чин потпуковника. Гојнић и Матановић су одбили понуду и напустили Крф и са 10-15 наредника отишли у Бордо гдје су се налазили краљ и влада. Мартино-

⁶ Види: Новица Ракочевић, *Црна Гора у првом свјетском рату 1914-1918*, Цетиње 1969, 453.

⁷ Види више: Драгољуб Живојиновић, *Невољни савезници 1914-1918*, Београд 2000, 232, 234.

вић, Ђукановић, Ђуришић и Ђуровић су прихватили понуду и ушли у састав србијанске војске. Прва двојица су се касније покајала и Ђукановић је пришао црногорској емиграцији. Гатало је прво отишао у Крф, а онда по споразуму отишао у Париз и ставио се на располагање тамошњем српском посланику Веснићу. Остали црногорски држављани и добровољци су били смјештени на Крфу у засебном војничком логору и уживали француску помоћ као и војници Србије. Међу њима је развијена кампања за прелазак у српску војску и, како свједочи Хајдуковић, она је била следећег садржаја: „*Они људи који се налазе у Великој Србији; да је краљ Никола издао српску и савезничку ствар; да је за ња његова недјела кажњен од стране савезника и конфиниран у замак „Мерињак” у околини Бордоа; да црногорска влада не постоји и да ће се они одријешити о српство ако не буду људи у редове војске Србије...*”⁸ Дио њих је подлегао овој пропаганди. Када су краљ и влада сазнали за овај логор на Крфу, послали су им професора Драгутина Матановића, који је војсци подијелио извјесну суму новца и уручио им краљеве поздраве, демантујући наводе које је ширила српска пропаганда. У међувремену, војска и штаб Врховне Команде Србије се пребацили су се у Солун, док је на Крфу остала влада и администрација. Црногорски добровољци су одлучили да ступе у редове француске војске и њима је дозвољено да носе црногорске капе, сходно пракси која је тада важила у француској војсци у којој су напр. војници из Туниса и Алжира носили фесове. Организовани у војну јединицу – батаљон са пет чета, са преко 1000 људи, изабрали су између себе старјешине и ставили се под француску заставу и команду⁹. За команданта батаљона био је одређен француски мајор Риве и батаљон је пребачен у Солун. Тамо су одмах ступили у везу са црногорским делегатом Ником Хајдуковићем, који је помислио да се на Солунском фронту може образовати и црногорски одред. Француски генерали су прихватили Хајдуковићеву сугестију и тако је формиран „*Црногорски батаљон*” чије постојање је забиљежено и на фотографији коју је направио Стево Чортомић, фотограф из Подгорице. Батаљон је учествовао у операцијама у Солуну, потом био на фронту у масиву Монглешких планина, замјењујући грчку војску, и у јуну 1916. године почео да прима од црногорске владе помоћ од једног франка дневно, колико су примали и добровољци из Србије, док су

⁸ Нико Хајдуковић, *Мемоари*, Подгорица 2000, 239-240.

⁹ Димо Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962, 182.

официри поред француске примали и црногорску плату. Батаљону се у Солуну придружило и 15 црногорских подофицира који су се налазили у саставу одреда Есад паше, а који су за вријеме рата били послати у Драч као инструктори у албанској војсци. У међувремену, ради повећања броја војника, Петар Пламенац је отпутовао у Липаре гдје је издејствовао од италијанских власти да се око 300 заробљеника, бивших црногорских војника, упути у Солун ради прикључења *I црногорском батаљону*. Преко конзула Сеферовића у Канади је упућен позив Црногорцима ради одласка на Солунски фронт, али су они већ били ангажовани у канадској војсци као добровољци. Када је из Бизерте у Солун стигао Марко Михаић, бивши ордонанс књаза Петра, обавијестио је Хајдуковића да се тамо налази око 230 црногорских добровољаца. Напори да се и они прикључе црногорском одреду били су неуспјешни, јер су, одбивши понуду да се упишу у србијанску војску, били укрцани на један параброд са трупима Србије, на којима су им официри одузели црногорске путне исправе.

На Солунском фронту I црногорски батаљон се нашао у рејону србијанских трупа и поново је почела жива агитација за њихов прелазак у србијанску војску. Пошто у томе није успјела, команда Србије је тражила од генерала Сараја да I црногорски батаљон прекомандује на другу позицију и „*скрене са њавца који води Црној Гори у њавцу Бугарске*”¹⁰. На протест Хајдуковића, генерал Сарај је чак био повукао наређење о пребацивању одреда у сектор Дојранског језера, али је стигло наређење да се пребаци у предно Неврекота, а ускоро је уследио захтјев да се Први црногорски батаљон убудуће има звати „Босански добровољачки баталион” иако је у њему било свега седам добровољаца из Босне¹¹. Батаљон је одбио такву наредбу, отказао послушност, те је због тога удаљен са положаја, послат у логор Зејтинлик код Солуна и разоружан. У извјештају с краја јула 1916. године, Нико Хајдуковић је писао предсједнику црногорске владе да су „*Србијанци истјрајно радили и успјели код Француза да се наш бајрак више не вије међу савезничким борцима на Балкану*” и предвиђао: „*Тврдим ако Србијанци њрви уђу у Црну Гору, да ће њозвајти народ на заклейву и вјерности Круни Србије, и што ће вријеме и будућности доказати*”¹². Но

¹⁰ Нико Хајдуковић, *Мемоари*, Подгорица 2000, 250.

¹¹ Ibid, 251; Упореди: Драгољуб Живојиновић, *Невољни савезници 1914-1918*, Београд 2000, 235-236.

¹² Ibid, 255.

пошто је тада у Солун пристигла и руска војска и из бојазни да би се батаљон могао њој прикључити, предузете су мјере да се удаљи и из Солуна. Преко србијанског полицијског агента Банковића упућен је Другом бироу Француске армије извјештај „*како се из њоузданих извора*” сазнаје да је „*Хајдуковић, делегати Црне Горе у Солуну судјеловао у снабдијевању нафтом њемачких њодморница*”, што је било довољно генералу Сарају да изда наређење да се овај удаљи из Солуна, што је привремено спријечила интервенција руског конзула. „*Такође је средином јуна, делегати српске Врховне команде њосјетилио генерала Сараја са намјером да му објасни њепожељностио дјеловања црногорскоџ делегатиша*”¹³. У сваком случају, Хајдуковић је октобра 1916. године напустио Солун и стигао у Француску, а скоро три мјесеца касније француски посланик Деларош Верне је званично потврдио да је био лажно оптужен. Црногорски батаљон је био пребачен на Корзику а у тврђави у Марсељу било је затворено петнаест официра и подофицира¹⁴. Циљ је постигнут. Пропагандом и сплеткама српских војних и дипломатских представника, Први црногорски батаљон, замишљен као нуклеус црногорске војске, расформиран је и интерниран. Црногорски крсташ барјак се потом могао видјети само на фотографијама са Солунског фронта, којима је црногорска емиграција доказивала још једну *неправду* према Црној Гори¹⁵. Истражујући наведену проблематику, Димитрије Димо Вујовић је уочио да се влада Андрије Радовића није нешто посебно ангажовала око стварања црногорске војске у иностранству, а да је истовремено постојала ненаклоност савезника према овој идеји говори чињеница да је субвенција била условљена тиме да се ништа од средстава која су додјеливана „*не смије њрошићии на орђанизацију црногорске војске*”¹⁶. Тако су и покушаји током 1917. године били неуспјешни и релативно бројни црногорски добровољци су се најчешће послије великих лутања пријављивали српским властима, које би их, пошто би им одузели црногорске пасоше, упућивале у српску војску¹⁷. Током 1917. и 1918. године водила се оштра борба између црногорске и србија-

¹³ Драгољуб Живојиновић, *Невољни савезници 1914-1918*, Београд 2000, 236.

¹⁴ Види више: *Ibid*, 237-265.

¹⁵ Види: Државни календар Црне Горе за 1918, Парис 1918, 48-49, 67; Државни календар Црне Горе за 1920, Парис, 1920, 48.

¹⁶ Димо Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962, 192.

¹⁷ Вујовић наводи примјер из јануара 1917. године када је већа група добровољаца из Јужне и Сјеверне Америке стигла с намјером да се стави црногорској влади на располагање. У Бордоу су се на крају пријавили српском посланству, које им је одузело пасоше и 8.ИИ 1917. упућени су у српску војску; Види: *Ibid*, 192.

нске владе око црногорских добровољаца, како у Америци, тако и у Европи¹⁸. Влада Евгенија Поповића је јула 1917. године, поводом конференције у Паризу, на којој су расправљана балканска питања, тражила од савезника да обезбиједе средства потребна за организовање црногорске војске. Француска влада је потом била одредила једно мјесто на југу Француске за концентрацију и регрутацију црногорске војске. За команданата црногорске војске је био одређен књаз Петар, који је отишао на западни фронт у штаб руске војске ради усавршавања у војним вјештинама. У француску легију странаца на усавршавање је упућен командир Нико Јовићевић, док је 20 црногорских младића пошло на обуку за пилоте. Било је договорено да заробљеници са Корзике, којих је било 846, постану дио будуће црногорске војске, а развијена је кампања међу добровољцима у Америци у том смислу. Црногорска влада је успјела да ослободи са Корзике све своје поданике који су раније били у *Првом црногорском батаљону* у Солуну. Истовремено су српска влада и Црногорски одбор такође водили снажну кампању међу црногорским интернирцима и у томе имали више успјеха, јер се крајем 1917 године, њих 387 било пријавило за одлазак у српску војску. Они су (њих 382) крајем маја 1918. године пребачени из Марсеља у Бизерту у српским униформама, док је нешто касније српским властима предата и друга група од 375 људи. Касније су послати на Солунски фронт, гдје су доживјели разочарење, били су разоружани и послати у логоре, као ратни заробљеници. Црногорска страна доживјела је тако неуспјех у покушају ангажовања интернираца не само са Корзике. Противник стварања црногорске војске није била само Србија, већ и Русија и Француска¹⁹. Истражујући наведену проблематику на основу извора у страним архивима и при томе и не спомевши записе Ника Хајдуковића све до његовог уласка у владу Евгенија Поповића, који се у претходном у највећем дијелу садржајно конфронтирају са цитираним становиштима (иначе врло присутног извора у аргументацији других питања), као и само неколико извора црногорске провинијенције, Драгољуб Живојиновић је питање стварања црногор-

¹⁸ Симо Поповић наводи: „Долазе из Америке Црногорци и дружи Срби, добровољци за српску војску на Солунском фронту. Добили су тамо српске пасоше и пушци трошак. Овђе их дочекује владин комесар, одвраћа их од Србије и наговори да иду у Краљеву војску, коју ће саставити. Одборов комесар вуче на своју страну и упућује у Солун”. Види: Војвода Симо Поповић, *С краљем Николом из дана у дан 1916-1919*, Београд 2002, 155.

¹⁹ Види више: Димо Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962, 182-205.

ске војске углавном сагледавао кроз број црногорских војника и непотребних трошкова око његовог обнављања. При томе наглашава: „Француска влада настојала је да олакша прилив добровољаца у српску војску, која је представљала истинског савезника и чиниоца у рату. **Најзад, неке дилеме у погледу ојштанка Црне Горе као независне државе биле су разјашњене** (подв. Ш.Р). У политичким и војним кружовима у Француској нису жељели да сиварањем одреда пријуче краљу Николи оруђе којим ће се обрачунавати са својим политичким противницима у земљи. Реч израз која се чула почетком 1916. године заменила је у јесен 1918. реч *победа*”²⁰. Слично становиште у интерпретацији овога питања има и Богумил Храбак који сагледава цјелокупну проблематику у контексту потоње визуре побједника.²¹ У конкретном контексту за нас је ово питање до 1918. године занимљиво само утолико што потврђује становиште да је идеја о обнављању војске била старија од њеног формалног обнављања и да се она може везивати искључиво за краља Николу²². Наравно, једнако је занимљиво и са историографског становишта, јер је управо поменути аутор типичан примјер како се може писати о овој проблематици а да се не погледа бар један документ у тридесетак сачуваних кутија архивске грађе о црногорској војсци послје 1918. године или бар један објављени извор од неколико хиљада који су црногорске провинијенције²³. Историографија „с маказама” постаје омиљена инте-

²⁰ Драгољуб животиновић, *Невољни савезници 1914-1918*, Београд 2000, 250.

²¹ Види: Борба између црногорског двора и српске владе око образовања црногорске војске и око добровољаца 1916-1918. године, *Историја XX века*, књ. VI, Београд 1964, 84-183.

²² Види: Богумил Храбак, *Црногорски војни логори у Италији (1918-1921)*, Историјски записи бр.3, 1997, 138.

²³ Види: Богумил Храбак, *Црногорски војни логори у Италији (1918-1921)*, Историјски записи бр.3, 1997, 137-154; Цјелокупни прилог је написан на основу грађе југословенске делегације на Мировној конференцији у Паризу, грађе југословенске војске и одабране литературе. Пошто се у последње време, не случајно, дешава да поједини аутори „превиде” читаве томове објављене грађе и литературе, а да се не би такав налаз схватио као истраживачка сујета, јер се показало да у једном дијелу некада престижне историографске школе префуткивање постаје легитимни историјски метод, без обзира на потребу критичког одређења према претходно написаном, наводимо само грађу која се чува у Државном архиву Црне Горе без које се могу писати само наручени политичко-пропагандни прилози: У Државном архиву Црне Горе у Фонду црногорске емигрантске владе „Команда црногорских трупа у Италији” има 26 кутија архивске грађе, ту су још „Краљевска црногорска војна делегација”, „Министарство војно”, што чини преко 30 кутија грађе или најмање 5.000 докумената. Наравно, примјењени метод се може бранити и становиштем да је консултована литература настала на овом корпусу докумената, међутим у наведеној литератури ово питање је периферно третирано (Д.Вујовић) у оквиру друге проблематике.

лектуална дисциплина, некада престижне историографске школе, бар када је у питању наведена проблематика, те је понекад важније вријеме када су радови писани, него сами садржаји радова²⁴.

Наивни би помислили да су дилеме око опстанка Црне Горе разјашњене тек одлукама Подгоричке скупштине. Реалисти увиђају да су оне биле завршни израз претходно вођене политике. Суштина је у сљедећем: Краљ Никола је крај рата дочекао без војске. То је за овај дио Црне Горе било исто што и искакање из авиона без падобрана. Шансе да преживи биле су само теоријске. Истина, до обнављања црногорске војске доћи ће нешто касније, када више није могла утицати на ток догађаја, већ само покушавала да их измијени.

Наиме, одмах по избијању Божићне побуне, црногорска влада у емиграцији је приступила формирању војних јединица које је требало да послуже за евентуални војни упад у Црну Гору, који би омогућио повратак династије и поништење одлука Подгоричке скупштине. Прва група од 120 интернираца из заробљеничких логора, пристиглих у Италију одмах по закључењу примирја, који су изјавили да ће бити против свакога „*ко буде њројив Црне Горе*” смјештена је у Ферари, а за команданта им је одређен бивши србијански официр Милан Краљевић. Краљ Никола им је послао телеграм охрабрења 30. XII 1918. (12. I 1919) године, који је, бар према извјештају команданта, одушевљено примљен. У јануару 1919. било их је 116 и углавном су били без хране, одјеће и обуће²⁵. Већ почетком марта 1919. године ова групација је из Фераре пребачена у Каве, мјесто удаљено 40 км од Рима, гдје се већ било концентрисало 157 Црногораца. Ту им је Јован Пламенац, прије свог одласка у Париз, одржао говор у којем је обећао брзи повратак у Црну Гору. „*Цијели црногорски народ мене је исјрајитио и ѡредао ми Божји аманети да вам исјоручим брајтске њежове ѡздраве и оиштем вам њежове муке и сѡрадања, а које ћу ѡдгнијети и на Конгресу Мира, ѡред Предсједника Конференције Вилсона, који нам је загаранѡвао самостјалност ѡ наше краљевине, која ће и даље имати краља Николу на челу црногорског народа*”²⁶, рекао је поред осталог Пламенац, храбрећи окупљене. На

²⁴ У нашој историографији је велики број историчара који су о сличним темама писали различито, у различитим временима, те ће млађим истраживачима бити врло тешко да одгонетну када су се залагали за објективност историјске науке.

²⁵ ДАЦГ, ФЕВ, ф- 71, Милан Краљевић – Краљевском Црногорском Конзулату Рим, 19. I 1919.

²⁶ АЈ, 334 – 1-3, Антонијевић - Анту Трумбићу, министру иностраних дела, Рим, 27. фебруара 1919. Говор је објављен: Шербо Растодер, *Скривана сѡрана.... I*, док. бр. 164.

прве вијести о концентрацији црногорских трупа у Италији реаговала је обавјештајна служба КСХС која је стално покушавала и често успијевала да унесе раздор међу њима. Према југословенским обавјештајним изворима - марта, 1919. године у Гаети је било „*нешто више од 500 (Црногораца- Ш.Р.) одевених у нова италијанска одела, имају увећан оброк хране*”²⁷.

На основу договора црногорске и италијанске владе из марта 1919. донијета је одлука да се црногорска војска концентрише у Гаети²⁸. Сагласно томе, 10. марта 1919. стигла је наредба владе да се војници из Каве пребаце у Гаету,²⁹ и они су средином марта почели са пребацивањем.³⁰ Још док су боравили у Каве дошло је до мање побуне, јер су војницима исплаћене дупло мање плате од обећаних³¹. Већ 18. марта у Гаету је пристигло 4 официра и 140 подофицира и војника, којима се

²⁷ Види: Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска buna и одметнички покрети 1918-1929*, Бар 1997, књ. I, док. бр. 226, стр. 323.

²⁸ Стари град у Гаетанском заливу, између Рима и Напуља. Грчка колонија коју спомиње још грчки географ Страбон и римски пјесник Вергилије у својој *Енеиди*. Град бурне историје који је још у римском царству био познато одмаралиште. Њиме су управљали Римљани, Византинци, нападали га Вандали, Готи, Лангобарди, Сарацени и готово све војске које су се појављивале у Медитерану. У раном средњем вијеку Гаета је била посебно војводство и њоме су управљали Нормани (1140-1194), Швеђани (1194-1250), Арагонци до 1707. Дуго је била у Краљевини обеју Сицилија, којом су управљали Бурбони, да би коначно 13. фебруара 1861. ушла у састав уједињене Италије. Гаетом доминира тврђава која је изграђена 1224-1227, бројне сакралне грађевине попут катедрале из XII вијека, цркве Св. Луке (IX-XII вијек). Св. Доменик (XV вијек). До 1927. град је у саставу провинције Казерта, да би тада постао дио новоосноване истоимене провинције. У Гаети је 1971. године основан Културно-историјски центар, чији је задатак валоризација локалног културно-историјског наслеђа (Piazza Cardinale De Uio, 9 – Gaeta). Гаета се налази на самом рубу истоименог залива, док се десетак километара од ње налази **Формиа**, такође мјесто знано бројним Црногорцима чија је животна судбина чудним сплетом историјских околности била везана за ова мјеста у Тиренском мору.

²⁹ ДАЦГ, ФЕВ, ф 73, Генерални конзул - капетану Милану Краљевићу, ком. црногорских војника 10. марта 1919.

³⁰ АЈ, 336, ф 26, VI, Антонијевић - Пашићу 13/14. марта 1919 (телеграм). Антонијевић је извјештавао да ће за неки дан један одред црногорских војника преко Албаније бити убачен у Црну Гору под командом генерала Раичевића, па ако овај одред успије у свом задатку, онда ће други одред бити пребачен у Бар и Улцињ.

³¹ АЈ, 336, ф 25 IX, Предмет: Јован Пламенац и акције у иностранству везане за њега, 23. IV 1919. Према обавјештајним подацима које је слао Душан Ђукић војницима је умјесто 300 исплаћено по 150 лира. Ђукић наводи да у логору Каве има само око 80 Црногораца, и да су то углавном они људи које је Аустрија употребљавала за пољске радове на италијанском фронту, гдје су били и заробљени.

придружило и 40 побуњених који су у први мах одбили да пређу на зборно мјесто. За команданта ових јединица постављен је командир Петар Лекић. Званичан назив команде био је „*Команда Црногорских војника у Италији*”. Упућен је позив да се војсци придруже све црногорске избјеглице и добровољци који су се налазили у разним европским земљама и Америци. Влада у Нејју је мобилисала и 26 Црногораца који су припадали француској Легији странаца са жељом да их упуту у Италију, али су француске власти одбиле да им издају визе³². Неки су успјели да побјегну из логора у које су их затворили Французи³³. У септембру 1919. године команди у Гаети ће бити стављени на распоред шеснаест официра и војника пристиглих из Француске³⁴. У октобру је министарство војно издало наређење да се педесет седам официра и војника из Француске пребаце у Италију и јаве команди. До средине октобра само осам се није пријавило команди у Гаети³⁵ а већ 22.

³² Ibid.

³³ Владо Татар је избјегао на Солунски фронт, гдје су га српске војне власти затвориле и предале Французима који су га „*интернирали као Црногорца*”. У затвору био до 17. XI 1919. када бјежи и одлази у Гаету. Види: ДАЦГ, ФЕВ, Јован Пламенац 1919-1921, Владо Татар – Јовану Пламенцу, Гаета 23. II 1919.

³⁴ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 3, Лазар Томовић - А. Рајичевићу, Рим, 24. IX 1919; Ibid, Ђ. Вукмановић - Команди црногорских трупа, Гаета, 25. IX 1919; Ibid, Ђ. Вукмановић - Команди црногорских трупа, Гаета, 26. IX 1919; Ibid, А. Рајичевић - Команди I батаљона, Гаета, 27. IX 1919; То су били: водник Филип Вујановић, Рако Ђуровић из Његуша, Ристо Шакић из Цуца, Андрија Кривокапић из Цуца, Лазар Кривокапић из Цуца, Васо Кривокапић из Цуца, Маринко Вуковић из Босне, Петар Велимировић из Подгорице, Ђурица Вукадиновић из Комана, Љубо Кнежевић из Пјеваља, Милован Батинић из Босне, Лазо Парача из Његуша, Шћепо Николић из Његуша, Периша Радуловић, Тодор Булатовић и Андрија Мишковић

³⁵ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 3, Живко Бошковић - Команди црногорских трупа у Гаети, Неји код Париза, 11. октобра 1919; Ibid, Лазар Томовић - А. Рајичевићу, Рим, 2. октобра 1919; Ibid, Лазар Томовић - А. Рајичевићу, Рим, 4. X 1919; Ibid, Лазар Томовић - А. Рајичевићу, Рим, 5. X 1919; Ibid, Лазар Томовић - А. Рајичевићу, Рим, 9. X 1919; Ibid, Лазар Томовић - А. Рајичевићу, Рим, 7. X 1919; Пристигли су: командири - Јован Радошевић; капетан Новица Абрамовић; п. поручници - Ђетко Абрамовић, Видак Цвијетић, Вукале Мартиновић, Божо Јововић, Лука Ђаконовић, Периша Влаховић, Митар Вукмановић, Шпиро Рогошић, Ристо Станковић, Јоко Поповић, Милсав Влаховић, Иво Прибиловић, Васо Анђушић, Стеван Вујошевић, Јовица Булатовић; водници - Јован Рамовић, Филип Вујановић, Шћепо Николић, Марко Поповић, Илија Уљаревић; десечари - Петар Ђаконовић, Боле Пламенац, Пеко Рундић; војници - Томо Филиповић, Јоко М. Филиповић, Блажо М. Филиповић, Филип С. Поповић, Петко И. Вулевић, Ристо Шакић, Вукосов Оровић, Саво Попивоца, Ђоко П. Кривокапић, Лазар Кривокапић, Андрија Кривокапић, Васо Кривокапић, Ђурица Вукадиновић, Петар Велимировић, Љубо Кнежевић, Лазо Парача, Милован Батинић, Андрија Мишковић, Петар Машановић, Вуко Голубовић, Јован Рајванц, Ђуро Дашић, Спасоје Братић, Милован Мрђеновић, Вук Голубовић, Саво Брајовић, Франц Тамјановић, Митар Мацан, Саво Лопичић, Радивоје Брајовић.

октобра је пристигло још њих дванаест³⁶, тако да се број новопристиглих само из Француске повећао за преко седамдесет. Истовремено су стално пристизале избјеглице и нови војници из Црне Горе, правцем Црна Гора Медуга- Бриндизи- Гаета. Већ почетком јануара 1919. године у Сан Ђовани ди Медуга се нашло 55 избјеглих Црногораца на челу са Јованом Пламенцем, очекујући да се пребаце у Италију³⁷. Током децембра 1918, јануара, фебруара и марта 1919. године у Медугу је из Црне Горе избјегло 397 Црногораца³⁸, односно 416 почетком априла³⁹, међу којима је било жена са дјецом⁴⁰. Истовремено, у Рим је из Швајцарске стигао капетан Милан Краљевић, који је отпутовао за Болоњу, гдје су се налазили црногорски заробљеници. Тада је у Рим стигао и Бошко Кривокапић, који је саставио „документ о незаконитости и неделима српских власти у Црној Гори“⁴¹. Према истом извору, Кривокапић и Краљевић су у Болоњи организовали комите ради упада у Црну Гору и тамо је било већ сакупљено 400 Црногораца, којима се „*иридружио и кнез Петар да одведе ујравља ујадима у Црну Гору*“⁴². Југословенски извори су почетком фебруара 1919. године, ослањајући се на обавјештајне поруке Француза, увелико шпекулисали о одласку „из Болоње у Бар око 300 Црногораца у италијанској униформи са црногорским каијама“⁴³. Три велике групације Црногораца су крајем марта

³⁶ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 3, Ђ. Вукмановић - Команди црногорских трупа, Гаета, 22.X 1919; Дошли су: Борђије Деретић из Ораовца код Требиња, Митар Николић из Гацка, Благога Секулић из Комана, Шулe Стојановић из Гацка, Васиљ Стојановић из Гацка, Павле Јакшић из Гацка, Перо Радоњић из Његуша, Новица Грубач из Требиња, Периша Антовић из Пјешиваца, Борђије Шћепановић из Липова, Мићо Косић из Херцег Новог, Јово Мараш из Његуша.

³⁷ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, Бар 1997, књ. I, док. бр. 70, стр. 168; док. бр. 80, стр. 177.

³⁸ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. IV, док. бр. 1432, стр. 1798-1807, Списак Црногораца који су избјегли у Сан Ђовани ди Медуга.

³⁹ БИИП, ф- 81, Документи Јована Пламенца, А. Рајичевић - Јовану Пламенцу, Гаета 8. априла 1919.

⁴⁰ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Ђуза Н. Укмановић - Ст. Вучинићу, Формиа 25. III 1919, тражи да се омогући долазак његове мајке која је избјегла у Медугу са његове три сестре.

⁴¹ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, Бар 1997, књ. I, док. бр. 81, стр. 177.

⁴² Ibid, док. 90, стр. 192-193.

⁴³ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, Бар 1997, књ. I, док. бр. 108, стр. 209; док. бр. 109, стр. 210; док. бр. 114, стр. 213.

и током априла 1919. године биле пребачене у Гаету и свима им је одузимано наоружање још у медовском заливу од стране талијанских власти⁴⁴, како би приликом путовања кроз италијанску територију били ненаоружани⁴⁵. У почетку је била издата наредба о забрани доласка фамилија у Италију⁴⁶, али је 18 жена са ђецом пристигло у Гаету 6. априла 1919. године⁴⁷, од којих су 9 жена и ђевојака и двоје ђеце⁴⁸ дошли са првим транспортом од 142 устаника које је предводио бригадир (генерал) Андрија Рајичевић⁴⁹, док је другим транспортом, преко Бриндизија, 11. априла, стигло њих 148⁵⁰, односно 184⁵¹ које су у Формиу дочекали официри са барјаком и једним водом војника⁵², а трећим (20. априла) 121⁵³ Црногорац, међу којима је била једна жена⁵⁴, као и Ананије Влаховић, војник југословенске дивизије којег су Италијани стражарно спровели у Гаету, гдје је затворен⁵⁵ а потом интерниран на Липаре⁵⁶. Сви пристигли смјештени су у Гаети и Формиу. У Гаети је смјештен I батаљон (командант-командир Ђуро Ивовић), док је II батаљон пјешадије и артиљерије смјештен у оближњу Формиу, удаљену

⁴⁴ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Рајичевић - генералном конзулату у Риму, Гаета, 4. VI 1919.

⁴⁵ ДАЦГ, ФЕВ, ф 73, Бригадир А.Рајичевић - генералном конзулату Рим, 24. април 1919; АЈ, 334-1-3, Антонијевић, телеграм делегацији на конференцији мира, Рим 10. априла 1919. Југословенски посланик из Рима Антонјевић је јављао 10. априла 1919. да је спроведена мобилизација свих Црногораца у Гаети и да се очекује скоро акција у Црној Гори.

⁴⁶ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Ђуза Н.Укмановић - Ст.Вучинићу, Формиа 25.III 1919, тражи да се омогући долазак његове мајке која је избјегла у Медову са његове три сестре.

⁴⁷ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Списак жена и ђеце дошлих у Гаету 6.IV 1919.

⁴⁸ Ibid, А.Рајичевић - Вељку Рамадановићу, Гаета, 8.IV 1919.

⁴⁹ БИИП, ф- 81, Документи Јована Пламенца, А.Рајичевић - Јовану Пламенцу, Гаета 8.априла 1919.

⁵⁰ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, А.Рајичевић - капетану Крљевићу, Гаета 9.IV 1919.

⁵¹ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Петар Лекић - Андрији Рајичевићу, Гаета, 10.IV 1919.

⁵² ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Милан Краљевић - команданту црногорских војника, Гаета, 10.IV 1919.

⁵³ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, А.Рајичевић - Стевану Павловићу, Гаета, 16.IV 1919; Рајичевић - команданту II батаљона, Гаета 19. априла 1919.

⁵⁴ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, А.Рајичевић - генералном конзулату Рим, Гаета, 21.IV 1919; Рајичевић - генералном конзулату Рим бр.90, Гаета 21.IV 1921. Међу новопристиглим била је и Јошана Орландић, којој је неопходно била потребна одјећа и обућа.

⁵⁵ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Рајичевић - команданту I батаљона, Гаета, 23.IV 1921.

⁵⁶ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Рамадановић - Рајичевићу, Рим, 28.IV 1919.

15 км од Гаете, (командант-командир Стеван Павловић). У другом батаљону се 28. априла налазило већ 258 војника, од којих се њих 236 хранило у касарни⁵⁷. Батаљони су били подијељени на по 4 чете. Према списковима с краја јула 1919. године, 21 официр је био у *Команди црногорске војске у Италији*, у I батаљону је било 23 виша официра, 17 припадника митраљеског одјељења, и 177 нижих официра и војника. Сви су били смјештени у Гаети, као и официрска чета са 130 припадника и у њој су били племенски капетани, професори (Мило Капа, Богдан Лабан), студенти, ђаци, чиновници, народни посланици (Васо Мартиновић, Ђуро Вучинић, Вуко Кривокапић, Лабуд Петровић, Богдан Вукотић) и команда (Петар В. Лекић, Ристо Хајдуковић и Радован Савовић), док се у Формији налазила артиљеријска чета са 47 официра и војника, и II батаљон у чијој команди је било 24 официра и чиновника и 201 нижих официра и војника, који су располагали са 193 пушке. Војници су били наоружани старим пушкама које, према мишљењу бригадира Вучинића, нијесу „*одговарале балистичким као ни основним начелима пушке*”. Артиљерија је посједовала два топа, који су били „*дољски сѝорометѝни и ѝокварени*”, док је митраљеско одјељење располагало митраљезима који су били „*ѝоѝѝуно изван уѝоѝребе, ѝим више ѝѝо су ѝо мѝѝраљеѝи најсѝаријеѝ модела, ѝе су ѝолико ѝеѝки да их је немоѝуће носѝѝи*”⁵⁸.

Према истим подацима средином 1919. године се у Гаети и Формији налазило 225 официра или укупно 753 официра, нижих чинова и војника, од којих су једни стално одлазили и долазили⁵⁹. У октобру је, према подацима команде, било 295 официра са вишим, 713 са нижим чиновима, 49 фамилија са 90 чланова. Од тога броја у Црну Гору је ради упада послато 18 официра са вишим чиновима и 102 са нижим⁶⁰. За команданта *Команде црногорских војника у Италији* постављен је одмах по доласку бригадир (генерал) Андрија Рајичевић. Њему је поручено још прије доласка у Гаету да ће под његовом командом бити

⁵⁷ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Стеван Павловић - Команди црногорских војника, Формија, 28. II 1919, Павловић се жалио да му због сталног прилива војника, талијански подофицир задужен за требовања хране издаје мање оброка него што има војника.

⁵⁸ ДАЦГ, ФЕВ, Јован Пламенац 1919-1921, ф. 109-110, А. Рајичевић - Јовану Пламенцу, Повјерљиво (недатирано).

⁵⁹ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Петар Лекић - команди црногорских трупа, Гаета 28. VII 1919, Спискови....

⁶⁰ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 3, Ђуро Јововић - Министру војном у Паризу, Број црногорских усташа и избјеглица, Гаета, 30. X 1919.

„сви Црногорци, који се не баве службеним послом у Италији, као ђод и ђаци који не похађају редовно школу... Указни чиновници и ђаци имају биии сматрани као официри ! Ђаци великошколци као поручници, а они средњих школа као пошпоручници...”⁶¹

Формиран је штаб црногорских трупа. За начелника штаба постављен је командир Крсто Поповић, за помоћника - капетан Блажо Марковић, за ађутанта штаба - поручник Илија Бећир, војно-судски референт - Ристо Хајдуковић, војни лекар - др Јово Вуковић (помоћник Димитрије Лазовић), свјештеник - прота Илија Капичић и за барјактара - потпоручник Мило Јововић. При команданту штаба као шеф инспекције пјешадије и наоружања и команданта артиљерије постављен је командир Петар В. Лекић; командир Јоле Иванишевић и капетан Милан Краљевић били су на располагању команданту штаба, као и војнограђански чиновник Милош Радуновић, шеф регистратуре Божо Бећир, архивар Ђуро Б.Мартиновић и писар, водник Андрија Вучинић⁶². Због одржавања реда у гарнизонима, надзора над нижим чиновима у погледу прописног ношења униформе, понашања у друштву, и на јавним мјестима, почетком новембра 1919. године основана је војна жандармерија. Чинила су је два одјељења, једно за Гаету, друго за Формиу. Шеф одјељења у Гаети био је водник Благота Бецић, а у Формији потпоручник Јован Вуковић. жандармерија је била потчињена команди штаба гарнизона у Гаети и Формиу у административном дијелу, односно команди црногорских трупа у полицијском. Дужности жандармерије су биле да води контролу над свим особама које долазе из другог гарнизона, да контролишу доласке и одласке возова, долазак и одлазак особа које путују с дозволом и забране сваки приступ жељезничкој станици онима који не путују⁶³.

Одмах по доласку првих војника у Гаету, предузете су мјере за онемогућавање утицаја противничке агентуре и пропаганде⁶⁴. Јован Пламенац је 8. априла издао наредбу о цензурисању писама која би добијали војници, уништењу новина које имају „*деморалишући дух*”,

⁶¹ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Вељко Рамадановић - Андрији Рајичевићу, Рим, 5. IV 1919.

⁶² ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Наредба, Гаета 17. IV 1919.

⁶³ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 3, Упуство Војној жандармерији при вршењу своје дужности, Гаета, 12. XI 1919.

⁶⁴ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1. Вељко Рамадановић - Петру Лекићу, повјерљиво, Гаета 25.марта 1919.

забрани контаката са особама које не припадају војсци, организовању војног суда⁶⁵, који је одмах почео да ради јер је међу војницима било сукоба⁶⁶, одбијања одласка на редовно вјежбање⁶⁷, због чега су крајем априла 1919. године, послѣје налаза војног ислѣдника Риста Хајдуковића, са по 30 дана затвора и петнаест дана притвора кажњени 15, а са десет дана затвора и 30 дана притвора 27 војника и официра⁶⁸. У јулу 1919. године бригадир Андрија Рајичевић је издао наредбу о обавезној цензури приватне преписке у гарнизонима Гаете (за цензора одређен Јошо С.Мартиновић) и Формиа (Мило Пламенац), док је дотадашњи цензор, студент Светозар Пламенац због „слабог здравља” ослобођен те обавезе⁶⁹.

С обзиром на то да војска у Италији није располагала ни са једним примјерком црногорског војно- кривичног закона, предсједник владе је средином августа 1919. године издао наредбу да војни судови примјењују грађански кривични законик, „али у пооширеном облику” за прекршаје које би починила војна лица и за те сврхе је команди у Гаети⁷⁰ достављен један примјерак Грађанског Кривичног закона.

Првих мјесеци боравка војске у Гаети, Црногорци су прихваћени изузетно љубазно од локалног становништва. Крчмари су им одобравали кредите, све док их командант Рајичевић није упозорио да команда нема обавезе да плаћа задужења појединаца од којих неки нијесу имали мјере⁷¹. Комотно понашање, попут купања у мору без одјеће⁷², продаја ћебади локалном становништву⁷³, непрописно ношење униформи⁷⁴,

⁶⁵ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, В.Рамадановић - А.Рајичевићу (повјерљиво), Рим, 14. IV 1919; Ibid, Рајичевић, Наредба, Гаета 29.IV 1919, Ислѣдник војног суда је био Ристо Хајдуковић, секретар Душан Бољевић, којег је одмах замијенио Саво Никач, писар је био Васо Мартиновић.

⁶⁶ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Ђ. Ивовић - А.Рајичевићу, Гаета, 24. IV 1919, Обавјештава га да је под војни суд ставио Душана Вукмировића због напада на Душана Ј. Поповића.

⁶⁷ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Рајичевић- ком. I батаљона, 28. IV 1919.

⁶⁸ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Рјешење бригадира Рајичевића, бр.177.

⁶⁹ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Рајичевић, Наредба бр. 1033, Гаета 21. VII 1919.

⁷⁰ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Лазар Томовић - А.Рајичевићу, Рим, 15. августа 1919.

⁷¹ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Рајичевић - Управи града Гаете и Формие, 1. V 1919; ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, А.Рајичевић - Команди I батаљона, Гаета, 20. VIII 1919.

⁷² ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Emilio Bonacini - Rajicevich Comandante le truppe Montengrina, Гаета, 11. Maggio 1919.

⁷³ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, А.Рајичевић - Команди I батаљона, Гаета 31. V 1919.

⁷⁴ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Наредба командантима црног. трупa, Гаета, 11. VI 1919.

ношења револвера приликом изласка у град у цивилној одјећи, пијанчење и нарушавање реда и мира⁷⁵ изазивало је протесте локалних власти⁷⁶. Локална управа Гаете је одредила дане, вријеме и начин купања у мору за црногорске војнике⁷⁷, а команда црногорских војника је заострила казнену политику према таквим појавама. Војска је живјела сходно дневном реду (зимском и љетњем) који је обухватао цјелодневну практичну и теоријску обуку⁷⁸. Већ од средине 1919. године били су учестали захтјеви за ступање у брак појединих Црногораца. Дозволе за то је давао предсједник владе, Јован Пламенац. Капетану Тетку Биговићу је таква дозвола издата средином јула 1919. године⁷⁹. Но, како је већи број официра и ђака тражио дозволу да се ожени, то је командант црногорске војске, бригадир Андрија Рајичевић, тражио од предсједника Јована Пламенца „*генерално рјешење њо овом питању*”⁸⁰, тим прије што се сличним захтјевом појавио и ђак Петар Вукотић. Пламенац је тим поводом издао наређење: „*да се сва ња односна фамилијарна питања санирају њек њосле васџосџаве наше државе, с њоџа нека ња Команда саопџиџи генерално свијема ово моје наређење да се ѡрекине са вјеридбама и са женидбама.*”⁸¹ Међутим, у септембру 1919. године дозвољено је командиру Петру Вукову Лекићу ступање у брак⁸². За својим вјереником је из Француске, противно наређењу, да не смије долазити у Гаету, док јој се не дозволи вјенчање, допутовала Ивана Брајовић, која није

⁷⁵ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Наредба бр. 1350, 5. IX 1919.

⁷⁶ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, А.Рајичевић - Команди I батаљона, недатирано.

⁷⁷ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Bonacini - Comando del presidio e fortezza di Gaeta, Ordine del Giorno del 10 giugno 1919, Numero 55; ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Comando del presidio e fortezza di Gaeta, Vagni marini, 5.VII 1919; А.Рајичевић - команди II батаљона, Гаета, 9.VII 1919.

⁷⁸ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Наредба команданта трупа, Гаета, 20. VI 1919, Према љетњем дневном реду устајало се у 5 h, подјела кафе у 6 h, љекарски прегледи 9-10, практично вјежбање 7- 9,30 h, подјела ручка у 11,30 h, промјена страже и дежурних у 12, одмор од 12-15,30 h, теоријско предавање 16-17 h, практично вјежбање (гимнастика, војне игре) 17-18,30 h, вечера у 19 h, слободан излазак од 20-21,30 h, повратак и прозивка 21,30 h, први знак за спавање у 21,45 h, други знак за спавање у 22 h.

⁷⁹ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Вељко Рамадановић - команди црногорских трупа, Рим, 17. VII 1919; Ibid, Вељко Рамадановић - команди црногорских трупа, Рим, 28. јула 1919. године, Обавјештава да влада није могла више од 600 лира дати Биговићу на име зајма за свадбу.

⁸⁰ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Рајичевић - Јовану Пламенцу, Гаета, 26. VII 1919.

⁸¹ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Рамадановић - Команди црногорских трупа, Рим, 28. VII 1919; Рајичевић - командантима јединица.

⁸² ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Вељко Рамадановић - А.Рајичевићу, Рим, 10. IX 1919.

била држављанин Црне Горе. Занимљиво је да су цивилне власти биле рестриктивније у давању дозвола за вјенчање и противиле се таквим захтјевима, док су војне власти на томе инсистирале⁸³. Описујући начин живота у Гаети, Тодор Борозан наводи: „У Гаети је владао војнички начин живота, само са њом разликом, што нијесмо сироводили неку специјалну војну обуку, или неку крућу војничку дисциплину. Људи су имали више времена да излазе, да прошећују, да нешто ново виде и науче. Владала је дисциплина онаква, каква се од нас захтијевала. Неки људи су у почетку имали мало муке да се привикну на овако миран и једноставан живот”⁸⁴

Пламенац је издао наређење о беспоговорном поштовању старијег чина и његових наређења, избегавању „интимности између млађих и старијих чинова у интересу рада и дисциплине”⁸⁵. Почетком августа 1919. године проследио је, посредством црногорске војне делегације у Риму, наредбу да сви новопроизведени „нижи и виши војни чиновници, као и војно-грађански чиновници имају смјеста положајни заклетву вјерности Његовом Величанству Краљу Црне Горе Николи I као свом врховном команданту. Заклетва ће се извршити строго по прописима црквеним и то у року од пет дана по пријему ове наредбе”⁸⁶. Свечани обред заклетве обављен је 23-24. августа 1919. године⁸⁷.

Пјешадија, се поред уобичајеног наоружања, а учила гађању машинским пушкама и митраљезима. Ђаци и студенти који су добили официрске чинове, а нијесу били распоређени у специјализоване чете, наоружани су пјешадијским оружјем и били су у посебној официрској чети, основаној у јуну 1919. године, којој је за команданта постављен командир Петар В. Лекић, капетан Ристо Хајдуковић и Радован Савовић и ова чета је радила по посебном програму и распореду⁸⁸. Сви официри ове чете, од поручника па навише су се од 1. јуна 1919. године

⁸³ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 3, Вељко Рамадановић - команди црногорских трупа, Рим, 19. X 1919; Команда црногорских трупа - генералном конзулату, Гаета 28. X 1919.

⁸⁴ Тодор Борозан, *Мемоари*, рукопис у посједу потомака.

⁸⁵ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Јован Паменац - Војној делегацији, Наредба, Рим 1. август 1919; *Ibid*, Рајичевић - Команди батаљона, Гаета 20. VIII 1919.

⁸⁶ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Наредба, Ј.С.Пламенац, Рим, 4. VIII 1919.

⁸⁷ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Наредба, команданту црногорских трупа, бр. 1159, Гаета, 21. VIII 1919; Лазар Томовић -А. Рајичевићу, Рим, 6. август 1919.

⁸⁸ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Наредба команданту црногорских трупа, бр.1025, Гаета, 25. VI 1919.

хранили и спавали у вароши⁸⁹. Народни посланици који су се налазили заједно са војском тражили су да станују приватно по кућама, да буду у Риму или неким другим мјестима. Из Париза им је поручено „нека живе у Рим или ће хоће”, али би било пожељно „ради морала међу нашим избјежљацима да остану у Гаети”⁹⁰. Рањени и болесни су лијечени у италијанским болницама⁹¹ и таквих је крајем јула 1919.године из II батаљона било 13, који су лијечени у болницама у Касерти, Гаети и Риму,⁹² док је њих 10 припадало I батаљону или неким другим формацијама⁹³. У затвору у Гаети су се налазила четворица војника⁹⁴. У септембру 1919. године био је ухапшен у Напуљу први командант Милан Краљевић, заједно са Иваном Весковићем⁹⁵ због одбијања да се поврате у Гаету и захтјева да им се омогући слобода кретања која је Краљевићу била наводно обећана од предсједника владе⁹⁶. И поред предлога да се ослободе јер се радило о дисциплинском прекршају⁹⁷, то ипак није брзо урађено те је Краљевић пријетио Илији Бећиру, „надзорнику затворених црногорских официра у Напуљу” да ће, уколико му се не омогући комуникација са владом, покренути судски процес

⁸⁹ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Наредба командантима трупа бр.464, Гаета, 30. V 1919.

⁹⁰ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Вељко Рамадановић - А.Рајичевићу, Рим, 27. V 1919.

⁹¹ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Ђ.Ивовић - Команди црногорских трупа, Гаета, 26. VI 1919, Обавјештава о здравственом стању Вељка Радоњића и Мића Поповића који се лијече у болници.

⁹² ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Команда II батаљона - команди црногорских трупа, Форма, 27. VII 1919. У болницама су били: Јово Калуђеровић, Ђуран Поповић, Саво Миљановић, Стево Павићевић, Ристо Драгишић, Блажо Дубовичанин, Јован Сјеклоћа, Јован Кузман, Никола Мировић, Гашо Кнежевић, Илија Лековић, Машо Ђонович, Нико Шеваљевић.

⁹³ Ibid, Списак нижих чинова који се налазе у болницама. То су били: Милован Савић, Милија Шекуларац, Андрија Перовић, Стеван Чогура, Мићо Поповић, Лазар Јовановић, Вељко Радоњић, Драгутин Милинковић, Лука Мартинић, Петар Шћепановић.

⁹⁴ Ibid, У затвору Кастело нижих чинова. То су били: Јован Поповић, Душан Бољевић, Миљан Оровић, Нико Мартиновић.

⁹⁵ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Мило Мартиновић - команди црногорских трупа, Гаета, 17. IX 1919.

⁹⁶ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 3, Капетан Илија Бећир, п.поручник Душан Кривокалић, Извјештај команданту црногорских трупа, Напуљ, 4. XI 1919; Ibid, Илија Бећир - команди црногорских трупа, недат.; Ibid, Капетан Илија Бећир, п.поручник Душан Кривокалић, Извјештај команданту црногорских трупа, Напуљ, 8. XI 1919.

⁹⁷ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Рајичевић - Милутину Вучинићу, недат.

пред италијанским судовима против бригадира Рајичевића, по чијем је налогу ухапшен од стране талијанских власти⁹⁸.

Погреби војника, попут воднику Милисаву Дрљевићу у јулу 1919.године⁹⁹ и воднику Лазу Лековићу који је извршио самоубиство у соби хотела у Формији 25. августа¹⁰⁰, Илију Мартиновићу¹⁰¹, Јанку Пешикану¹⁰², Раку Секулићу¹⁰³ и другима, вршени су уз војне почасте на мјесном гробљу у Гаети или Риму, као и погреб Ђурана Илијина Поповића који је лијечен од туберкулозе и умро у болници у Казерти и сахрањен на тамошњем мјесном гробљу¹⁰⁴.

Средином јуна (16.јуна) 1919. године из Медуе је у Гаету пристигло 128 Црногораца „међу којима њоручник *Мишар Лаковић из Куча, њлеменски кайетан Машан Вујовић и офиц. Мило Вукосавовић из Улциња, њ. њор. Душан Јовановић из Црмнице (Брчела) и бивши њоруч. србијанске војске Андрија Којићовић из Црмнице*”¹⁰⁵. У јулу 1919.године југословенски обавјештајни извори су тврдили да у Гаети има око 700 Црногораца и још 170 који су на челу са Крстом Поповићем, шефом штаба, Савом Челебићем, мајором, Душаном Вуковићем, капетаном, Николом Кашћеланом и другима кренули за Црну Гору¹⁰⁶. Такође се обавјештавало да Црногорци из Гаете везу са „својима” одржавају преко Алексе Мартиновића у Скадру и талијанске војне поште¹⁰⁷. Пропаганда за одлазак у црногорску војску, уз италијанску подршку, вршена је и међу југословенским заробљеницима у логорима у Италији, који

⁹⁸ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 3, Милан М. Краљевић - Илији Бећуру, Наполи, 1. XI 1919.

⁹⁹ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Наредба А.Рајичевића команди I батаљона.

¹⁰⁰ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Наредба команданту црногорских трупа, бр. 1283, Гаета, 30. VIII 1919; Записник са саслушања Луке Лековића поводом самоубиства Лаза Лековића, Гаета, 27. VIII 1919.

¹⁰¹ Илија Мартиновић, преминуо крајем јануара 1920. године. Види: Глас Црногорца, бр.92, 18. април / 1. мај 1921, 6.

¹⁰² Јанко Пешикан је преминуо у Риму 1921. године послје дуге и тешке болести. Сахрањен на гробљу у Риму уз опроштајни говор Ивана Булатовића и потпоручника Гвозденовића. Види: Глас Црногорца, бр.92, 18. април / 1. мај 1921, 6.

¹⁰³ Рако Секулић је преминуо 27. децембра 1920. године. Види: Глас Црногорца, бр.92, 18. април / 1. мај 1921, 6.

¹⁰⁴ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, А.Рајичевић - Генералном конзулату у Риму, Гаета 27. VIII 1919.

¹⁰⁵ Види: Шербо Растодер, *Скривана страна историје. Црногорска буна и одмештички њокреш 1918-1929*, Бар, 1997, књ. I, док. бр.283, стр.382; ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, А.Рајичевић - команди II батаљона, Гаета 16. VI 1919.

¹⁰⁶ Ibid, док.бр.355, стр.477-478.

¹⁰⁷ Ibid, док.бр. 389, стр. 512.

су ту били доспјели као бивши аустроугарски војници. Највећи такав логор се налазио у Асинари. Овим заробљеницима је говорено да не постоји „Југославија, већ само Црна Гора под династијом Николе I”.¹⁰⁸ С друге стране, један број Црногораца на путу из Америке, сазнавши за ситуацију у земљи, добровољно се одређивао за одлазак у Гаету¹⁰⁹, противно пропаганди коју су ујединитељи водили. Југословенски посланик у Паризу Миленко Веснић, тражио је од посланства у Вашингтону да је нужно „преко листова обавијестити Црногорце, да се не дају заваравати од оних који им нуде бесплатне карте преко Италије. Они који хоћу тим путем хоћу принуђени да иду у концентрациони логор у Гаети или у разбојничке чете које Италијани убацују у Црну Гору и које народ црногорски као стране најамнике зони и убија”¹¹⁰. Истовремено појединци из реда црногорских егзиланата, који су били блиски с људима краља Николе, тражили су контакте са југословенским посланицима, како би им достављали потребне информације¹¹¹. Југословен-

¹⁰⁸ АЈ, 336, ф. 26 VII, Предмет: Антијугословенска талијанско-црногорска агитација, Записник са саслушања Рапо Лазара, Погорје 17. I 1920

¹⁰⁹ ДАЦГ, ФЕВ, КЦГ I, Вељко Рамадановић - команда црногорских трупа, Рим, 22. V 1919, Обавјештава да су у Бари пристигли из Америке: Јовановић Раде, Секулић Петар, Караџић Пуран, Мартиновић Марко и Караџић Урош; ДАЦГ, ФЕВ, ф. 73, Иво М. Калуђеровић - генералном конзулу, Рим, 8. септембар 1919. Тако је Петар М. Думезић из Зубаца код Бара, допутовао у Бари 4. септембра устврдивши да је из Америке кренуо већи број Црногораца за Италију.

¹¹⁰ АЈ, 336, ф. 26 VI, Предмет: Црногорски логор у Гаети, Веснић - посланству у Вашингтону, шифра, 4. X 1919.

¹¹¹ Према једном извјештају од 6. октобра 1919. године Милан Јовановић, рођен 4. октобра 1895. године у Раковцу, Фрушка Гора, Срем, „пореклом Црногорац”, 1912/13. био је добровољац у четничком одреду пук. Војина Поповића, потом ступио у србијанску коњичку официрску школу. Приликом повлачења србијанске војске у Подгорици је напустио војску и пришао француском деташману који је био у Црној Гори и са њим преко Крфа стигао у Солун. Био је тумач у француској војсци, потом у трупима Есад-паше, потом са француском војском отишао у Одесу, гдје је био рањен, одатле евакуисан у Марсељ и предат тамошњем црногорском конзулату, који га је упутио у Париз. У Паризу од краља Николе добија новчану помоћ. Када су га упутили за Марсељ, одакле је требало да иде за Швајцарску ради састанка са Чубриновићем „изјавио је да не жели да служи интересе краља Николе, већ наше народне интересе и у том циљу дошао је мени да ме о свему упозна, с тим да ће ми се са љутом из Марсеља и Швајцарске јављати и извјештавати о сваком кретању, Чубриновића и другова, молећи ме да о свему извјештавам и поверљиво наше посланство у Берну и Риму, те да на случај употребе остави ове људе, може добити наш пасош ради одласка у Београд да непосредно обавести наше власти о плановима и акцијама ових људи у Црној Гори...” како је извјештавао заступник војног изасланика Делегацију на Конференцији мира. Види: АЈ, 336, ф. 25, VI, Допис Делегацији Срба, Хрвата и Словенаца - заступник Војног изасланика, мајор (нечитко име), Париз 6. октобар 1919. Допис је достављен и Краљевском Посланству у Паризу; Министру војном и морнарице.

ски војни изасланик из Берна је извјештавао да се тамошњи италијански посланик, маркиз Палучи, залаже код швајцарске владе да се амнестирају италијански дезертери, под условом да се последије амнестије ангажују у добровољце и страховао од могућности да би се они, којих је било око 2000 могли употријебити за упад у Црну Гору, „заједно са оним добровољцима који се већ сиремају у Италији”¹¹². Слично је јављао и југословенски војни изасланик из Рима тврдећи да „аџентии краља Николе уписују добровољце у Милану, Напуљу, Болоњи и Гаети. Изгледа да црногорска влада располаже материјалним средствима, јер већина уписаних добровољаца не стиуа одмах у службу. Они само поштишу уговоре и приме плаћу од 100 лира с тим да имају присиати кад се позову. За сада у служби краља Николе мали је број Италијана који су обучени као карабињери...”¹¹³. Убрзо затим војни изасланик се домогао једног примјерка обрасца на којем су пописивани добровољци. У њему је стајало да се „добровољци обавезују да учествују у ратним операцијама за ослобођење, као и у свим другим ратним операцијама, које буде одредио командант добровољаца, односно она влада, која управља добровољцима”. Посланик у свом допису такође наводи да се добровољцима „саопштиава усмено да се операције не односе на Ријеку, већ на Црну Гору.”¹¹⁴ Међутим, у иницијативама према Мировној конференцији и њеном предсједнику Клемансоу, делегација КСХС, на чијем челу је био Пашић, недвосмислено је тврдила да је „италијанско министарство рата издало усмено наређење D’Анипсији, а без знања италијанске владе : 1. Да б. овог (децембар 1919 ой Р.Ш) искрца 10.000 војника у Бокоторском заливу и да заузме Црну Гору и 2. да 7. овог изврши напад на наш сјеверозападни фронт преко Кастела за Силиј”¹¹⁵. Суштина ових информација у којима се стално најављивао упад Црногораца и Италијана у Црну Гору

¹¹² АЈ, 336, ф 26, III, Предмет: Талијани врбују дезертере за упад у Црну Гору (7.октобар 1919).

¹¹³ Ibid, Предмет: Агенти краља Николе врбују војнике по Италији, Давидовић - делегацији, 7/8. XI 1919.

¹¹⁴ Одбор се обавезивао да добровољцима издаје плате, накнаду на име издржавања породица, пензија и бесплатну храну, одијело и оружје. Види: АЈ, 336, ф. 26, VI, Предмет: Талијани припремају упад Црногораца, Давидовић - Делегацији КСХС, 7/8 XI 1919.

¹¹⁵ АЈ, 336, ф. 26, III, Предмет: D’Анипсио и Црна Гора, Писмо Клемансоу, Парис, 3. децембар 1919.године.

током читаве 1919. и 1920. године¹¹⁶, слично оном којег ће D' Анупсио извести на Ријеку у октобру 1919. године, стварању утиска да пријети стална опасност од нових сукоба. Највећа акција у том смислу је био упад између Бара и Улциња ноћу 18. и 19. јула 1919. године када се под вођством начелника штаба Крста Поповића искрцало 69 официра са намјером да подигну општи устанак. Стална стрепња од могућег упада присталица краља Николе, заснивана и на извјештајима појединих бјегунаца из Гаете, који су редовно по доласку у КСХС саслушавани и потписивали записнике са саслушања у којима су детаљно описивали број, састав, командни кадар и давали друге информације, као и заробљени одметници¹¹⁷ као и процјене о сталном повећању тамошње војске, била је сигурно у корелацији са највећом војном акцијом предузетом против противника безусловног уједињења у самој Црној Гори. Највећа организована војна акција против устаника у Црној Гори је вођена у децембру 1919. и јануару и фебруару 1920. године. Претходиле су јој информације којима је располагала влада

¹¹⁶ Види: Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, Бар 1997, књ. I, док. бр.146, стр. 242; док. бр.148, стр.343; док. бр.159, стр.252-253; док. бр.183, стр.280-281; док.бр.189, стр. 286; док. бр.447, стр. 568-569; књ. II, док. бр.615, стр.754-755; док. бр.655, стр. 807; док. бр.758, стр. 942; док. бр. 845, стр. 1038; књ. III, док. бр. 976; док. бр. 1060, стр. 1323; док. бр. 1099, стр.1359-1360; док. бр. 1110, стр. 1371; док. бр.1152, стр. 1422-1423; док. бр. 1301, стр. 1581.

¹¹⁷ Тако је један од њих, наредник Драгутин Милинковић из Пљеваља, саопштио да у Гаети има „једна хиљада добровољаца, јер је пре крајког времена стишло 250 Бошњака и Херцеговаца, којим је обећано да ће вратићи краља Николу, који ће се вратићи ових дана на Цетиње. Међу њима велико незадовољство јер виде да су преварени. Из Париза стишло 8 ђерјаника који причају да ће доћи ускоро у Италију и краљ Никола”. Види: АЈ, 336, ф. 26 VII, Предмет: Доброволци краља Николе, МИД - Делегацији за мир у Паризу, Београд 7. децембра 1919; Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, Бар 1997, књ. II, док. бр. 818, стр. 1009; АЈ, 336, ф. 26 VII, Предмет: Агитација у заробљеничким логорима за краља Николу Министарство иностраних дела је располагало информацијама „...да су агењши Краља Николе међу њима бивши наш пошторучник... Томовић ошћочели обилазак свију заробљеничких логора ради провајанде међу Бошњацима и Херцеговцима и врбовање истих за рачун краља Николе”. Потом наводи да су необавијештени Југословени спремни на све само да изађу из логора, те треба очекивати „да ће се црногорска снага у Гаети – доведена већ до једне хиљаде – још више да се повећа, у којој мјери, немогуће је за сада предвидети”. АЈ, 336, ф. 26 III, Предмет: Неутрално држање француског поморског војног команданта Боке. На тражење југословенске стране, француски командант флоте у Боки Которској је изјавио да би у случају D' Анупсијевог упада његово држање било неутрално док не добије друго наређење и да ће ступити у борбу против Талијана ако покушају узети приморски материјал. Од 5. децембра француски торпиљер ће ради извиђања

КСХС о томе да је краљ Никола кренуо из Француске за Италију у намјери да се пребаци у Скадар¹¹⁸, као и процјена да се коначно у оквиру Јадранског питања рјешава и питање Црне Горе, односно да су Француска и Велика Британија послије укидања субвенција коначно дигли руке од Црне Горе и да само траже погодан моменат да признају политику свршеног чина. Тада је Зетска дивизијска област (која је покривала Црну Гору) била подијељена на 14 мањих области, оперативних зона, из којих је истовремено почело гоњење одметника, интернирање и хапшење чланова њихових породица, јатака и свих који су посредно или непосредно помагали устанички покрет. Претходно је осигуран и појачан надзор на граници према Албанији и мору, организована обавјештајна служба у Скадру, „*како би се благовремено могао сазнати Николин долазак*” и издата наредба „*да се сваки љокушај ујада Николиног оружјем сиречи*”¹¹⁹.

У овој акцији ухапшени су побуњеничке вође: Ибро Булатовић, из колашинског краја; Илија Дамјановић, Мато Тодоровић, Коста Радовић, Илија Кецојевић, Никола Перовић, Лука Поповић из никшићког краја; Ђуро Капа који се предао са 12 сабораца; Симо и Филип Кривокапићи одметничке вође из Цуца су се предали са 60 сабораца. Укупно је у овој акцији убијено 22 одметника, ухваћено и натјерано на предају 599, као и 138 избјеглих војника из никшићког батаљона,

свакодневно пловити од Молуната до Будве; већ смо навели да је француски командант Дефурту обећао да ће ухапсити краља Николу ако би се појавио у околини Скадра, а ако се појаве веће трупе да форсирају Скадар он би се повукао са својим трупама у град. У случају оружаног сукоба са Талијанима морао би се држати неутрално, али ће преко својих људи обратити пажњу на сва кретања и вијести о било каквом покрету ће благовремено доставити. Занимљиво је да је одмах о овоме обавијестио команду у Цариграду и изјавио да ће ако се краљ Никола појави „*српски ђенерал у Црној Гори добијши наређење да оружјем сирјечи овај улазак*”, што јасно свједочи да су Французи војску у Црној Гори још увијек сматрали дијелом савезничке војске подређене француском команданту. Види : АЈ, 334-1-3, Кабинету министра иностраних дела, Београд 14. децембар 1919; Види: Шербо Растодер, *Скривана сјрана историје, Црногорска buna и одметнички покрет 1918-1929*, Бар 1997, књ. I, док. бр.459, стр.579-582; док. бр.487, стр.607; док. бр.492, стр. 613; док. бр. 494, стр.614-615; док. бр.510, стр.634; Књ. II, док. бр. 703, стр. 880-884, Записник са саслушања Васа Вукотића и Мата Симовића; док. бр.766, стр. 950-951, Изјава Михаила Новичића; док. бр. 786, стр. 976-979, Записник саслушања Николе Рогановића.

¹¹⁸ Шербо Растодер, *Скривана сјрана историје, Црногорска buna и одметнички покрет I-IV*, Бар 1997, књ. II, док. бр. 832, стр. 1024-1025.

¹¹⁹ Види: АЈ, 334-1-3, Кабинету министра иностраних дела, Београд 14. децембар 1919.

односно избачено из строја укупно 757 лица¹²⁰. Крајем децембра војне власти су процјењивале на основу обавјештајних извора окружних начелника да у цетињском, барском, колашинском, никшићком и андријевачком срезу има укупно 1796 одметника¹²¹.

Поред главног логора у Гаети, због сталног прилива нових војника, основан је почетком септембра 1919. године још један логор у Формиу, гдје се од почетка налазио II батаљон. Тамо је прво отпремљена једна чета од 200 људи и према извјештају Антонијевића била планирана за упад у Црну Гору 25. септембра, али је дошла „*контра наредба да се одлазак одложи*”¹²². Према југословенским изворима из средине марта 1920. године, јачина црногорске војске је била: I батаљон је имао 340 људи и били су смјештени у тврђави Гаета; II батаљон 270 људи и били су смјештени у тврђави Формиа; III батаљон 270 људи у тврђави Гаети и официрска чета од 400 људи је била смјештена у вароши Гаета. При првом батаљону је било митраљеско одјељење од 29 људи. Командир првог батаљона је био Ђукан Вукмановић до средине марта 1920. а потом Благота Мартиновић, II батаљона нијесу знали, док је III батаљона командант био Владо Зимоњић. Инспектор наставе и правила је био Петар Лекић. Били су наоружани

¹²⁰ Види: Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска buna и одметнички покрети I-IV*, Бар 1997, књ. II, док. бр. 857, стр. 1048-1049; док. бр. 858, стр. 1049-1050; док. бр. 864, стр. 1055; док. бр. 869, стр. 1059-1060; док. бр. 870, стр. 1060-1061; док. бр. 879, стр. 1068; док. бр. 882, стр. 1070-1073; док. бр. 885, стр. 1075; док. бр. 886, стр. 1075-1076; док. бр. 887, стр. 1076-1077; док. бр. 889, стр. 1078-1080; док. бр. 895, стр. 1085-1086; док. бр. 903, стр. 1093-1097; док. бр. 907, стр. 1102; док. бр. 926, стр. 116-1118; док. бр. 927, стр. 1119-1124; док. бр. 929, стр. 1125-1126; док. бр. 932, стр. 1128; док. бр. 938, стр. 1133; док. бр. 943, стр. 1138-1140; док. бр. 945, стр. 1142-1143; књ. III, док. бр. 963, стр. 1185-1186; док. бр. 964, стр. 1186-1191, Наређење генерала Михаиловића поводом плана о коначном уништењу одметничке акције у Црној Гори и подијели исте на 14 оперативних области; док. бр. 968, стр. 1193-1195; док. бр. 977, стр. 1208; док. бр. 978, стр. 1209; док. бр. 979, стр. 1209-1211; док. бр. 980, стр. 1211-1212; док. бр. 984, стр. 1214-1215; док. бр. 985, стр. 1215; док. бр. 999, стр. 1228-1229; док. бр. 1009, стр. 1244-1249; док. бр. 1025, стр. 1266-1271; док. бр. 1038, стр. 1288-1291; док. бр. 1039, стр. 1291-1293; док. бр. 1044, стр. 1298-1306; док. бр. 1070, стр. 1331-1332; док. бр. 1071, стр. 1332; док. бр. 1078, стр. 1339-1340; док. бр. 1086, стр. 1346-1348; док. бр. 1093, стр. 1353; док. бр. 1108, стр. 1369-1370; док. бр. 1132, стр. 1389-1400; АЈ, 69-182-293/1, Министар војни и морнарице - министру вјера, Београд 7. јули 1920.

¹²¹ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска buna и одметнички покрети I-IV*, Бар 1997, књ. II, док. бр. 914, стр. 1107.

¹²² Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска buna и одметнички покрети I-IV*, Бар 1997, књ. II, док. бр. 540, стр. 676.

старим италијанским пушкама, митраљеза и топова нијесу имали.¹²³ Према истим изворима у Гаету је средином 1920. године дошло из Црне Горе 150 Црногораца¹²⁴. Судећи према необјављеним мемоарима Тодора Борозана, у другој половини 1920. године емигрантска влада је издала наређење да борци који су комитовали напусте Црну Гору и пређу у емиграцију¹²⁵.

При црногорском конзулату у Риму је формирана **Краљевска црногорска војна делегација** чији је задатак био да координира активности у вези са војском, врши набавку опреме, војних обиљежја. Војна делегација се налазила у Риму и у априлу је на њеном челу био поручник Лазар Томовић¹²⁶, док је у Риму стално боравио и Јоле Иванишевић. У међувремену је велики број Црногораца, последице избијања Божићне побуне, избјегао на територије које су биле у окупационој зони италијанске војске, стављајући се под италијанску заштиту. Пристизали су на албанску обалу у San Đovani di Medua (Љеш) гдје је био организован црногорски избјеглички логор. Тамо их је почетком априла 1919. већ било 416. Одатле се, на основу претходних наређења, а уз италијанску подршку, организовао транспорт до Гаете. За команданта црногорске војске почетком априла 1919. године постављен је бригадир Андрија Рајичевић¹²⁷, а последице његове смрти септембра

¹²³ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. III, док. бр.1151, стр. 1421-1422, Према другим подацима I батаљон је имао 275, II-284, III-250-260, артиљериста је било 44-46, жандармерије 60-70 људи у Гаети и Формији, официрска чета је имала 396 људи, одијело је било талијанског прописа, капе мале, црногорске, боје талијанског прописа.

¹²⁴ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. III, док.бр.1302, стр. 1581-1582.

¹²⁵ Тодор Борозан, *Мемоари* (у власништву потомака); Тодор Борозан наводи да су у другој половини 1920. године почеле све жешће потјере за њима по селима, да су куће јатака биле под сталном присмотром и да су се у то вријеме почели ширити гласови „*да треба најуишаи шуме*”. Наводећи да је наређење за одлазак у емиграцију у почетку за већи дио комита био неприхватљив („*Хијели су да жину на сојственој земљи, били су сиремни за обрачун до краја*”), Борозан тврди да су сваког појединачно убјеђивали да прихвати наређење и да ће се вратит „у своју земљу, својему народу онда кад за шо буду сазреле прилике”.

¹²⁶ ДАЦГ,ФЕВ, КЦТ 1, Лазар Томовић.- Андрији Рајичевићу, Рим, 26. IV 1919.

¹²⁷ **Андрија Рајичевић** (Љешкопоље код Подгорице 1879 – Бриксен, Италија 1920). Био шеф полиције на Цетињу у вријеме бомбашке афере 1907, учесник балканских ратова и јунаштвом се посебно истакао у вријеме заузимања Скадра. Током 1914. године постављен је за команданта Спужке бригаде којом је командовао у I свјетском рату. По капитулацији Црне Горе 1916. године интерниран у логор Карлштајн, гдје се, заједно са дивизијаром Милутином Вучинићем, бригадирима Јоком Ацићем и Ивом

1920. године, бригадир Ђуро Јововић¹²⁸, који је ту дужност обављао од октобра 1919. године као заступник команданта. Медова је била главна тачка на источној обали Јадрана, преко које су Црногорци одлазили у емиграцију или улазили у Црну Гору. Преко ове луке су и стизали тајни транспорти оружја, које је емигрантска влада достављала својим присталицама у Црној Гори, мада је било и транспорта који су ишли директно до Кастрата, односно Мурића на Скадарском језеру, све док су се тамо налазили поједини италијански команданти наклоњени црногорској ствари. Ове послове су најчешће координирали министар финансија Мило Вујовић, Лука Ђурковић, Петар Лекић и Иво М. Калуђеровић¹²⁹. За услуге које је пружао црногорској страни био је од њене владе одликован гувернер Медове Марко Цемаили¹³⁰.

Ђуровићем, командиром Крстом Поповићем и другима, изјаснио против изјаве групе официра о уједињењу Црне Горе и Србије. По изласку из заробљеништва крајем 1918. године вратио се у Црну Гору, гдје је активно радио на организовању устанка на подручју Подгорице. Као познати противник безусловног уједињења био је ухапшен у ноћи између 19. и 20. децембра 1919, дакле прије избијања побуне, јер је један од учесника у припреми устанка издао цијелу ствар и његове организаторе. Био је затворен у подгоричкој Јусовачи, одакле са деветнаест других црногорских првака бјежи заједно са стражарима који су их чували, прво у Медову (2. јануара 1919) гдје се налазио црногорски избјеглички логор, а потом у Италију. У Гаету је са још 142 човјека стигао 6. априла 1919. године. Тада је постављен за Команданта црногорских војника у Италији и на тој дужности остао до средине 1920. када се тешко разболио. Прије доласка у Гаету унапријеђен је у чин црногорског бригадира, са старјешинством од 29. децембра 1915. године, указом краља Николе од 19. марта/1. априла 1919. године. Умро је 27. септембра 1920. године и сахрањен два дана касније на гробљу у Бриксену.

¹²⁸ **Јововић Ђуро** (Марковина, Чево, 1872 – Никшић, 1929), бригадир црногорске војске, командант Команде црногорских трупа у Гаети, син чувеног јунака Новака Рамова. Као присталица правашке странке учествовао у затварању штампарије опозиционе „Народне мисли” у Никшићу 1907. године. Био је предсједник никшићке општине 1908, командант никшићке бригаде у чину командира, која се борила у саставу Зетског одреда у балканским ратовима 1912-1913, гдје се посебно истакао у борбама око Скадра. Био је један од организатора *Божихне побуне* у никшићком крају. Као бригадир црногорске војске. Јануара 1919. године послје услова устанка, преко Албаније одлази у Италију, гдје ради на организовању црногорске војске у Гаети. Више пута долазио у Црну Гору и учествовао у герилским акцијама. Био је замјеник команданта Команде црногорских трупа у Гаети, а послје смрти бригадира Раичевића и њен командант 1920-1921. године. Послје распуштања црногорске војске у емиграцији вратио се у Црну Гору, у Никшић, гдје је и умро.

¹²⁹ Тако је почетком 1920. године један транспорт кренуо из Бриндизија, с намјером да се иде право до Кастрата и евентуалном могућношћу да се 200 пушака искрца у Мурићима. Ове транспорте је пратио Лука Ђурковић а акцију је координирао министар финансија Мило Вујовић Види: ДАЦГ, ФЕВ, ф. 107, Лука Ђурковић - Милу Вујовићу, Бриндизи 16. I 1920; Ibid, Петар Лекић - министру Вујовићу поводом смјене у Кастратима мајора Армини Риста, команданта мјеста.

¹³⁰ Ibid, Марко Цемаили - Јовану Пламенцу, Scutari 6. I 1920.

Црногорске трупе су снабдијеване од локалне команде у Гаети и преко црногорског конзулата у Риму, све до потписивања конвенције између црногорске и италијанске владе (30.IV 1919)¹³¹. Црногорску владу је заступао њен генерални конзул у Риму ком.Велимир Вељко Рамадановић, док је италијанску владу заступао министар војни. Конвенцијом је предвиђено да се у Гаети формира један црногорски одред од избјеглица, чије ће издржавање преузети италијанска влада преко свог војног министарства и да се њен садржај не може модификовати изузев уз потпуни споразум двије владе. Ово ће се показати као значајна одредба јер су Италијани, дословно тумачећи конвенцију, одбијали могућност да број војника пређе величину једног одреда (700) људи¹³². Описујући мотиве Италије за потписивање наведене конвенције Драгољуб Живојиновић наводи: „*Ставови Министарства иностраних послова и Министарства рата показују да је њихова намера била да јединица у Гаети остане ограничена у својој снази и величини. Иако се првобитно предвиђало да ће јединица бројати максимално 700 људи*”¹³³, тај број је понекад би премашен, тако да је у децембру 1920.године број војника износио 1512, у августу 1532, док их је у јануару 1921.године било 1559. Талијанска влада се конвенцијом обавезала да ће издавати и новац за плате војницима и официрима и плаћати канцеларијске трошкове за функционисање команде. Новац је издаван генералном конзулату у Риму, а онда је овај исти просљеђивао *Команди црногорских војника у Италији*, док је требовање издавано из талијанских војних магацина¹³⁴.

Суштина закључења војне конвенције између Црне Горе и Италије је била успостављање апсолутне контроле Италије над црногорским оружаним јединицама које би послужиле као пријетња влади КСХС у смислу потенцијалне могућности изазивања нереда. Али

¹³¹ Види више: Драгољуб Живојиновић, *Црна Гора у борби за ојстанак 1914-1922, Италијанско-црногорска војна конвенција 1919.године*, Београд 1996, 330.

¹³² Види: Богумил Храбак, *Црногорски војни лоџори у Италији (1918-1921)*, Историјски записи бр.3, 1997, 141.

¹³³ Види више: Драгољуб Живојиновић, *Црна Гора у борби за ојстанак 1914-1922, Италијанско-црногорска војна конвенција 1919.године*, Београд 1996, 317- 333; Драгољуб Живојиновић, *Црна Гора у борби за ојстанак 1914-1922*, Београд 1996, 328-331.

¹³⁴ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ I, Il colonnello, Comando d Corpo d 'Armata di Napoli - Comandant e del Presidio e Forteza (Emilio Bonacini) - Al comando nucleo truppe Montenegro, Roma, 5 Maggio 1919.

Италија никада није имала намјеру да војно подупре акције краља Николе и црногорске владе. На то указује чињеница да је војска смјештена далеко од Црне Горе на обали Тиренског мора. Да је другачије, војна и свака друга логика би налагала концентрацију те војске у близини Црне Горе или пак на италијанској обали Јадрана. Такав закључак произилази и из истраживања Живојиновића: „Документи у Министарству иностраних послова показују да је италијанска влада одбила понуде из Неја да одред интервенише војнички у Црној Гори. С тога, конвенција није имала циљ да пружи подршку нејској влади у свим њеним плановима и намерама”¹³⁵.

У мају 1919. Министарство војно, односно министар бригадир Милутин Вучинић донијело је одлуку о унапређењу свих војника за један степен од редова до капетана. Сви који су већ имали чинове командира добили су трећи степен ордена „Данило I”, док су сви нижи чинови који нијесу добили више чинове (чин потпоручника) одликовани медаљом „За храброст”, као и сви чиновници грађанског реда. Унапређења су се односила и на све „који ошаше вјерни Краљу и Домовини, а не мођаше с нама изаћи”¹³⁶. Сходно овој одлуци формирана је комисија за провјеру чинова, односно са задатком да тачно за сваког изврши провјеру датума претходног унапређења и добијања чина. Предсједник комисије је био командир Ђуро Ивовић, а чланови: командири - Петар Лекић, Мило Мартиновић; капетани - Саво Челебић, Ђукан Вукмановић, Ђуро Капа, Јован Вујовић, Перо Вуковић, Марко Поповић; поручници - Илија Бећир и Мило Лековић и потпоручник Милан Николић¹³⁷. Укази су објављени у „Гласу Црногорца” и, наравно, због сталне флукуације многи нијесу њима били обухваћени, што ће касније бити повод за разне жалбе¹³⁸. У октобру 1919. године је исписано 103 декрета за унапређење у чин потпоручника и три за поручнике.¹³⁹ Тада су већ постојала два батаљона војске, официрска чета и команда трупа, да би усљед повећања броја војника 2. XI 1919.

¹³⁵ Види више: Драгољуб Живојиновић, *Црна Гора у борби за оцштанак 1914-1922, Италијанско-црногорска војна конвенција 1919. године*, Београд 1996, 333.

¹³⁶ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Милутин Вучинић - А. Рајичевићу, Неји код Париза, 17. маја 1919.

¹³⁷ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, Наредба команданта црногорских трупа, бр.420, Гаета, 24. V 1919.

¹³⁸ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, А. Рајичевић - Јовану Пламенцу, Гаета, 8. VI 1919.

¹³⁹ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 3, Петар Лекић - Команди официрске чете, Гаета, 9. X 1919.

био формиран и III батаљон. Тешка финансијска криза, као и стални прилив официра и војника, оптерећивала је ионако мали војни буџет. Због тога су од 1. новембра 1919. године, по одлуци министра војног, смањене плате, тако да је бригадир примао 900 лира, командир 650, капетан 500, поручник 400, п.поручник 350, водник 80, десечар 60 и редов 50 лира.¹⁴⁰ Према мишљењу команданта, бригадира А. Рајичевића, и раније плате су биле изузетно мале и нијесу могле покрити основне трошкове, што је имало за посљедицу задуживања појединаца¹⁴¹. Према обавјештајним подацима из новембра 1919. године, црногорска влада је купила један моторни чамац, носивости 140 тона, који је могао да превезе 15-20 људи и који је упућен у Бари, одакле би пребацивао присталице краља Николе.¹⁴²

У исто вријеме у Медову је упућен командир Петар Лекић ради организовања транспорта за избјеглице из Црне Горе, војника и официра који су долазили и враћали се у Црну Гору. Црногорска војска је у вријеме заокружене организације имала четири батаљона, посебну артиљеријску јединицу у *Fonta D'amore* са четири батерије, и Народну гарду, која је основана у августу 1920. године. Команда гарде, коју су у почетку чинили двојица виших и осам нижих официра, стајала је непосредно под командантом црногорске војске. Задатак јој је био да, поред редовне војне службе, буде потпора за одржавање реда и законитости и да спроводи у дјело сва наређења претпостављених војних власти. Припадници Народне гарде носили су посебне ознаке („*зелене лативице на јаке блузе*”), а поред официра који су имали прописано оружје, војници и подофицири су поред пушака носили и револвере. За првог команданта Народне гарде именован је командир Душан Вуковић, док су на њеној организацији радили Крсто Поповић, Марко Вучераковић и Милан Краљевић¹⁴³. Према сачуваним списковима први састав Народне гарде је бројао 60 људи¹⁴⁴. Министар војни је, као што смо навели, био дивизијар Милутин Вучинић. Командант I батаљона је

¹⁴⁰ ДАЦГ, ФЕВ, ф. 73, Генерални конзул - командиру црногорских трупа бригадиру Ђ.Јововићу, 19. октобра 1919.

¹⁴¹ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 1, А.Рајичевић - Вељку Рамадановићу, стр.пов., Гаета, 10. V 1919.

¹⁴² АЈ, 336, ф. 25 III, Душан С. Ђулић (20. нов. 1919).

¹⁴³ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. III, док.бр.1323, стр.1606-1607.

¹⁴⁴ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. III, док.бр.1324, 1608-1609.

био командир Перо Вуковић, барјактар- капетан Јован Пламенац; ађутант-поручник Перо Ђукановић; команданти чета: I-командир Стево Вучинић; II-командир Ристо Хајдуковић; III-командир Радован Савовић; артиљерија: I батерија- командир Блажо Марићевић; командир чете- Нико Кашћелан. Командант II батаљона- командир Благота Мартиновић; барјактар- ком. Мило Поповић; ађутант- пор. Стеван Ђуришић. Командир I чете-ком. Јован Вујовић; II-ком. Андрија Драгутиновић; III- ком. Мило Лековић; артиљерије-ком. Михаило Булатовић; I митраљеска чета- ком. Нико Кашћелан; II- ком. Блажо Вукашиновић. Командир III батаљона- ком. Стеван Павловић; барјактар Бошко Голубовић; ађутант- п.пор. Павле Дрецун; I чета- ком. Ђукан Вукмановић; II- ком. Душан Вуковић; III-ком. Лука Јовановић; артиљерија-ком. Мило Петрановић; III митраљеска чета- ком. Томаш Грујовић. Командант IV батаљона - ком. Владо Зимоњић; барјактар- Мирко Цепавчевић; ађутант-пор. Крсто Никаљевић; I чета-ком. Данило Радовић; II-п.пор. Михаило Бољановић; III-ком. Јоко Поповић; артиљерија-кап. Филип Живановић; IV митраљеска чета - кап. Новица Абрамовић. Иначе, Црногорска војска у Италији је обиљежавала 21. децембар (1918) као дан устанка подигнутог „у одбрани часћи, права и слободе црногорског народа и независности Црне Горе”, који је уз Никољдан (6. децембар) био „*изразник за војску*” и тих дана није било никаквих вјежби осим дневне службе¹⁴⁵. Крајем 1920. године министарство спољних послова је наредило да се уради у боји 2000 „*Сјоменица устанка 1918*”¹⁴⁶.

Крајем августа 1920. године постављена је нова формација штаба у Команди црногорских трупа у Гаети. За начелника опште-војног одјељења штаба постављен је командир Блажо Марковић; за начелника оперативног одјељења командир Крсто Поповић; начелник артиљерије и цјелокупног убојног материјала - командир Милан Краљевић; помоћник артиљер. капетан Филип Живановић; начелник судског одјељења командир Михаил Пламенац; начелник саобраћаја р. командир Крсто В. Мартиновић; помоћници: за пошту и телеграф, командир Марко Кусовац, за инжињерију р. капетан Шалета Ивановић; за начелника санитета постављен је капетан др Василије Поповић; за начелника информативног одјељења р. командир Новица Радовић; начелник Пресбириа р. командир Саво Петровић, помоћник: р. капетан Лабуд

¹⁴⁵ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. III, док. бр. 1346, стр. 1638.

¹⁴⁶ ДАЦГ, ФЕВ, МИД, Рим 1919-1920, Наређење бр. 247, 29. XII 1920.

Татар; за главног интенданта - р.командир Станко Марковић, помоћници: р.командир Марко Матановић и р. капетан Лука Пекић; главни благајник - р. командир Мило Лекић са једним књиговођом и једним рачуноиспитачем; шеф административног одјељења - р.капетан Драгутин Ж. Радовић, помоћници: р.поручници Саво Никач и Лазо Лековић; алајбарјактар - командир Марко Поповић; свештеник - прота Илија Капичић; ађутант команданта - командир Иван Булатовић, ордонанс официри: р. поручници - Светозар Пламенац, Вељко Петровић, Перо Ђукановић, п.поручници - Андрија Вучинић и Душан Кривокапић; командант Народне гарде - командир Душан Вуковић, док су на расположењу команданту стављени - командири: Петар Гвозденовић, Симо Чукић, Петар М. Лекић, Мило Мартиновић, Петар В. Лекић, Војин Лазовић, Стеван Павловић, Јоко Мартиновић и Ђуро Ивовић¹⁴⁷. У исто вријеме формирана је комисија за утврђивање чинова, којој је на челу био бригадир Ђуро Јововић.¹⁴⁸

Командни састав се често мијењао, било због тога што су се неки враћали у Црну Гору ради вођења герилске борбе, или одлазили на неку другу дужност или задатак. Било је и примјера оставки на све чинове и пристајање на службу у звању обичног редова, као што је на примјер то урадио један од најчувенијих комитских вођа и најпоштованијих официра Марко Вучераковић, почетком 1920. године.¹⁴⁹ Вучераковић је у то вријеме из Медове прикупљао информације са подручја Црне Горе и просљеђивао их министру Милу Вујовићу у Рим¹⁵⁰. Касније је Вучераковић, уз поручника Акима Ковачевића био један од команданата војног гарнизона у Виторији (Падули), Крсто Поповић у Гаети а Мило Петрановић у Сулмони¹⁵¹.

¹⁴⁷ БИИП, ф. 81, Документи Јована Пламенца, Нова формација штаба у Команди црногорских група у Гаети, Министарство војно, Рим, 28. августа 1920.

¹⁴⁸ ДАЦГ, ФЕВ, Ј.Пламенац 1919-1921, ф. 109- 110, Ђ. Јововић - Пламенцу, Гаета, 6.09. 1920.

¹⁴⁹ ДАЦГ, ФЕВ, ф. 107, Марко Вучераковић - бригадиру Милутину Вучинићу, Медова, 27. И 1920; Ibid, Командир Петар Лекић - министру, Медова 27. И 1920.

¹⁵⁰ Види: ДАЦГ, ФЕВ, ф. 107, М.Вучераковић - Милу Вујовићу, Медова, 8. III 1920. Вучераковић је достављао детаљан „Размјештај снага Србијанске - Југословенске војске у Црној Гори, Боки Которској и сјеверној Арбанији”. Вучераковић је јављао да изгледа „*да неки од наших поштинских Црногораца стијоји у везу са шамошњим србијанским йосланством (у Риму – ой. III. P)*”. Такође обавјештава о доласку неког Пантелијевића, чиновника III класе из Крагујевца, који је побјегао из службе због злоупотребе положаја.

¹⁵¹ ДАЦГ, ФЕВ, ф. 91 I, Министар војни командантима, Крсту Поповићу - Гаета, Милу Петрановићу - Сулмона, Марку Вучераковићу и Акиму Ковачевићу Виторија (Падула), Рим 16. априла 1921.

У Барију је на дочеку избјеглих из Црне Горе и просљеђивању обавјештајних информација радио Иво М. Калуђеровић, агроном.¹⁵² Озбиљне размирице које су се јавиле међу егзилантима пријетиле су током фебруара 1920. да прерасту у већи инцидент, који је према извјештају црногорског конзула из Рима био посљедица „аџиџаџије која долази од србијанских аџената а и наших несвјесних аџиџаџора”¹⁵³. Југословенски биро за штампу је ширио информације да су „црногорски војници који се налазе у касарнама у Гаети у Италији зајражисли да се враће својим кућама” и да се још крајем децембра 1920. године „један њихов број њих љобунио и одбио љоблушност.”¹⁵⁴ Југословенски војни изасланик из Рима је тим поводом јављао да „међу војницима у Гаети влада велика узрујаност, људи се буне и шраже да иду кућама” и да је због тога 17. фебруара 1920. године одржано савјетовање у Риму којем је присуствовао и командир Божо Марковић из Гаете, који је заступао команданта. Говорило се о предлогу влади да се људство из Гаете постепено пресељава у Кроју у Албанији, а у Гаети би остали само „сумњиви, њеџоблушни и кажњени”. Такође, у извјештају се наводи да „Андрија Б. Пеџеровић се био љобнудио људима у Гаети да ће за њих раџиџи код Срба у Риму и Паризу, ше да се враће шџо љре кућама и од њих на име љуџа и шрошка узео око 20.000 лира, како од коџа 10-20 лира, ља се није мако из Рима а у Риму се зна да није долазио у Срџско љосланџиво”. Из истог извјештаја сазнајемо да се у Гаету повратило у фебруару 1920. године 52 комита који су боравили на подручју Црне Горе. „Комиџе су сада враћене у Италију да се мало одморе и начини љрекид у раџу, да би на љролеће рад љочео са више воље и снаџе”¹⁵⁵. У југословенским се круговима, позивајући се на бјегунце из Гаете, а у смилу елиминасања логора, крајем марта 1920. године јавила идеја о слању једне „међународне комисије за љоменуџи логор, јер већина не може више штамо осџаџи и нема моџућностџи да се оџуд извуче”¹⁵⁶. С друге

¹⁵² ДАЦГ, ФЕВ, Ј.Пламенац 1919-1921, ф. 109-110, Реферат, Иво Калуђеровић - Јовану Пламенцу, Бари 4(21) маја 1921.

¹⁵³ ДАЦГ, ФЕВ, Ј.Пламенац 1919-1921, ф. 109-110, Шоћ, телеграм 21. II 1920.

¹⁵⁴ АЈ, 336, ф26 VII, Предмет: Саопштење о војницима краља Николе који се налазе у Гаети у Италији, Trieste, le 2 Mars 1920.

¹⁵⁵ Шербо Растодер, *Скривана сџрана исџорије, Црногорска буна и одметнички љокреш 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. III, док.бр.1147, стр. 1414-1415.

¹⁵⁶ АЈ, 336, ф. 26 VII, Предмет: Логор у Гаети и међународна комисија, Спалајковић, депеша из Београда 27. III 1920.

стране, Јован Пламенац је у мају исте године упозоравао команданта црногорских трупа у Гаети о потреби да се војницима и официрима скрене пажња на потребу чувања тајни као и да се одуче од навике да у друштву причају јер „војници и официри не смију заборавити да их нејријателске уши слушају.”¹⁵⁷ У исто вријеме југословенски извори из Рима су јављали „*да се сјрема усћанак у Црној Гори који ће букнути у окрућу Васојевића, јер је сјремљено мноћо оружја у народу и усћело се иридобити неке незадовољнике оданде*”, као и да су у Гаету пристигли „*изасланици Васојевића, гђе је и Пламенац сјићгао*”¹⁵⁸.

Када су Французи напустили Скадар, у град су 10. марта 1920. године ушли представници албанске владе. Тамо је црногорски повјереник био Рајнић, коме се албански министар унутрашњих дјела обратио за оружје и остала материјална средства. Ради формалних преговора, у марту 1920. године, у Скадар је дошао и Марко Вучераковић. Перо Вуковић је тим поводом јављао из Медуе да би се албанској страни уступило тражено оружје, претходно ће се тражити „*да наша војна мисија има ирећи у Скадар, а конценйрација наших итруја да се може извршити у нејосредној близини Скадра*”¹⁵⁹. Албанској страни је уступљено 300 пушака и 30 касета муниције, као и 90 униформи по наређењу Рајнића. Када су поручник Лука Н. Ђурковић и Марко Вучераковић 21. марта били позвани у скадарску полицију, шеф полиције Аливодић и префект Маљо-бег („*скадарски србофили*”) саопштили су им да „*Црногорцима није слободно у Скадар сјајати са ијасошима црногорским и италијанским нећо да морају ићи у Тирану код њихове владе*”. Забрана боравка оним Црногорцима у Скадру „*који немају јућословенски ијасош*” био је велики ударац за црногорску емиграцију¹⁶⁰. Прекидање комуникације са Црном Гором преко Албаније и све веће нерасполо-

¹⁵⁷ ДАЦГ, ФЕВ, ф. 91 I, Пламенац - команди црногорских трупа Гаета, 8. мај 1920.

¹⁵⁸ Шербо Растодер, *Скривана сјрана историје, Црногорска буна и одметнички иокреш 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. III, док.бр.1226, стр. 1503.

¹⁵⁹ ДАЦГ, ФЕВ, ф. 107, Перо Вуковић - Милу Вујовићу, Медуа, 15. март 1920.

¹⁶⁰ Шербо Растодер, *Скривана сјрана историје, Црногорска буна и одметнички иокреш 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. III, док.бр.1164, стр.1443-1444, Тим поводом Ђурковић је писао: „*наш иовратак из Скадра јако ће убити морал у унутрашњоси Црне Горе а ијако је убивен и ових овде (у Медови – ой. Ш.Р) а нас двојица јако је бламирао, овдена наши људи сјадају без новца само им се дало ио 30 лира из њећа је ишеико извадити новац ие су сје сјране наши људи мноћо незадовољни иосљје оволико сјадања и мука иокрешивовања свећи оноћ иићо су имали*”.

жење тамошњих власти и Албанаца према црногорским комитима се помиње и у низу других извјештаја. Тако Иво М. Калуђеровић, који је боравио у Барију ради успостављања комуникације са Црном Гором, наводи по казивању добјеглих комита да „*Арбанаси у околину Скадра по многим извјештајима – врло никако постојућају са нашим Усташима. Нпр. ком. В.Лазовића нијесу хијели доушћити мимо Скадра за Медово, а кай. Крстио Ивановић са друшћивом продро је на силу новца и давањем дарова у оружју и муницији*”¹⁶¹. То је значајно отежавало комуникацију емиграната са Црном Гором и обратно, тим прије што су групе нових комита стално долазиле и одлазиле. Из Драча у Албанији информације је достављао Лазар Бошковић, зубни лекар, који је обавјештавао у октобру 1920. године да се у „*Албанији налази доста наших појаника – муслимана и католика, а које овдашње власти третирају као Јужословене*” и савјетовао предсједника владе „*добро би стје учинили ако би стје порадили да овдашња италијанска леџација узме наше у зашћити*”¹⁶². Радило се о Плављањима и Гусињанима који су послјије побуне фебруара 1919. године избјегли у Албанију¹⁶³.

Комити који су се борили по Црној Гори су све чешће тражили унапређења и одликовања за борце који су „*све жрћивовали за милу нам ошћабину*”, како наводи Живко Никчевић у једном захтјеву Јовану Пламенцу да одликује и унаприједи борце из његове и чете Живка Никчевића, достављајући списак имена¹⁶⁴. Молбе су углавном биле

¹⁶¹ ДАЦГ, ФЕВ, Ј. Пламенац 1919-1921, ф. 109-110, Реферат, Иво Калуђеровић - Јовану Пламенцу, Бари 4(21) маја 1921.

¹⁶² ДАЦГ, ФЕВ, ф. 91 I, Лазар Бошковић - Јовану Пламенцу, Драч, 9.октобра 1920. Бошковић је такође тврдио да не може више остати у Албанији „*пошто су Србијанци предузели сва моћућа средства да ме смакну*” и да је назад неколико дана „*један њихов аџенић проговорио је са мном да се враћим кући у Бијело Поље или ће оћу сћим да ми нишћиа неће учињети.*”

¹⁶³ Види: Beitullah Destani, *Montenegro, Political and Ethnic Boundaries 1840-1920*, Volume 2: 1880-1920, Archive editions, London, 2001, 825- 833; Мустафа Мемић, *Бошњаци-Муслимани Санџака и Црне Горе*, Сарајево 1996, 250- 253; Мустафа Мемић, *Бошњаци (Муслимани) Црне Горе*, Алманах, Подгорица 2003, 139-141; Шербо Раостодер, *Тридесет седам необјављиваних докумената о муслиманским одмешћницима у Србији и Црној Гори 1919-1929*, Алманах 9-10, 2000 (I дио); Алманах 11-12, 2000 (II дио); Шербо Раостодер, *Полицјиски и војни извори о иљачкању и шћерору над муслиманским стћановнишћивом из 1919.године*, Алманах 15-16, 2001.

¹⁶⁴ Никчевић је тражио да се редовним путем у чин поручника унаприједи: Ђорђије Мијушковић, Милош Њ. Никчевић, Ђорђије Кустудић; ванредним путем у чин поручника: учитељ Милисав Никчевић; редовним путем у чин п.поручника: Илија Континћ, Крсто Пековић, Ђорђије Ђ. Никчевић, Стево Р. Никчевић, Новица Гр.

уважавање и потврде су одмах исписиване, док се не добије декрет¹⁶⁵. Виши чин је тражио и авијатичар¹⁶⁶ Шпиро Рогошић¹⁶⁷, Мирко Божовић којем је било повјерено преношење новца до Црне Горе¹⁶⁸ и многи други. Резервни капетан М.Пекић иначе народни учитељ, тражио је виши чин за Јована Ђ. Ђанковића из Крњица, који је комитовао у групи Марка Вучераковића и којем је било уништено читаво имање, браћа и жене позатварани, отац стријељан у мјесту Дубравица на путу Сеоце - Крњице¹⁶⁹. Релативно честе молбе за унапређењем углавном су и извршаване у пракси бар када су били у питању војници у Италији, или они у комитама. Међутим, било је предлога, попут оног командира Сима Чукића, Милутина Радоњића и Стевана Лекића, да се унаприједи и официри народне војске, „*који се налазе у Васојевићима, а рачунамо*

Никчевић, Лазар Ј. Никчевић, Мијајло Њ. Никчевић, Иво Њ. Никчевић, Павле Ђ. Вукићевић, Шпиро Беллада. Да се медаљом за храброст одликују погинули: кап. Вук Ненезић, перјаник Тодор Бацковић, Радуге Бошковић, Милосав Никчевић; да се одликују медаљом за храброст: Ђорђе М. Мијушковић, Милош Њ. Никчевић, Ђорђе В. Кустудић, учитељ Милисав Ј. Никчевић, командир Андрија Ј. Станковић, водник Илија Контић, водник Крсто Пековић, водник Ђорђе Никчевић, водник Стево Р. Никчевић, водник Новица Гр. Никчевић, водник Лазар Ј. Никчевић, водник Мијајло Њ. Никчевић, водник Иво Њ. Никчевић, водник Павле Вукићевић, водник Шпиро Беллада, Мићко Пековић, Драго Пековић, Зеко Делибашић, Илија Лакићевић, Душан Мандић, Васо Станојевић, Мијушко Мрвошевић, Велиша Павићевић, Ђоле Радојичић, Саво Маловић, Марко Никчевић, Лазо Никчевић, Вељко Никчевић, Новица Гор. Никчевић, Драго Њ. Никчевић, Мујо Башовић, Пуниша Вујовић. Види: ДАЦГ, ФЕВ, Ј.Пламенац 1919-1921, ф 109-110, Радојица Никчевић - Пламенцу 22. V 1920.

¹⁶⁵ Примјера ради текст потврде за Ђорђе Мијушковића је гласио: „*Цијенећи Ваше заслуге за част и право Црне Горе за вријеме њене насилне окупације од небратске и издајничке војске Њежово Величанство Краљ Црне Горе Никола I благоизволио је Вас на предлог њ. Министра Војног произвести у чин вјешадијског... Ово писмено служиће вам као документ о овом наменовању док о истом не добијете декрет. Предсједник Министарског савјешта, министар иностраних дјела Јован С. Пламенац*”. Нешто другачији је био текст увијерења о медаљи за храброст: „*За вјерност и некољебљиву оданост Црној Гори и њеним светињама и идеалима и за храброст показану у одбрани интереса, права и чисти немученог и херојског црногорског народа прошив наше небраће Њежово Величанство Краљ Никола I благоизволио Вас је одликовавши храбром медаљом. Ово писмено служиће као документ док се не да диплома од овом одликовању*”. Види: ДАЦГ, ФЕВ, Ј.Пламенац 1919-1921, ф. 109-110.

¹⁶⁶ ДАЦГ, ФЕВ, МИД, Рим 1919-1920, Писмо Gorginia, Торино, 23. децембре 1920.

¹⁶⁷ Ibid, Шпиро Рогошић - Петру Пламенцу, Cascino Costa 22. V 1920.

¹⁶⁸ Ibid, Поручник Мирко Божовић - Јовану Пламенцу, Гаета 30. V 1920.

¹⁶⁹ ДАЦГ, ФЕВ, ф. 111-114, М.Пекић - Јовану Пламенцу, Гаета 16. VI 1921, Јован Ђанковић је у фебруару 1919. стигао у Медову, у априлу у Гаету, одакле је долазио у Црну Гору са групом Марка Вучераковића.

их за наше људе”¹⁷⁰. Било је и случајева да се појединцима поново додјељују одликовања која су већ добили, попут командира Ђура Ивовића, који је тим поводом министру Милутину Вучинићу написао једно иронично писмо¹⁷¹, због чега је по наредби Пламенца из Париза био позван на дисциплинску одговорност.¹⁷²

Други су, попут архимандита Никодима Јањушевића, били незадовољни примањима од 675 лира мјесечно, јер су неки од мирских свештеника „који су по свештеничком чину далеко млађи” примали са додацима и 1000 лира¹⁷³. Бригадир Ђуро Јововић је пак тражио да се један италијански мајор који је био на служби у Медови и који је „био вазда и у сваком погледу непредусретљив” одликује IV степеном Данилова ордена¹⁷⁴, а да се Ђузепе Ферети, сарадник Ђованија Горинија, црногорског конзула из Торина и Алариико Караси, квестор истоименог града, одликују Даниловим орденом III реда. Краљ Никола је одликовао капетана А. De Vuono d’Ipolita¹⁷⁵, А.М. Chiarappi, генералног директора италијанске националне агенције штампе¹⁷⁶, као и Рикарда Маљоцинија, капетана бојног брода и команданта поморске одбране у

¹⁷⁰ ДАЦГ, ФЕВ, ф. 89, Симо Чукић, Милутин Радоњић, Стеван Лекић - Јовану Пламенцу, Гаета 29. I 1920. године. Чукић је тражио да се у чин поручника произведу: Радисав Бандовић, Томица Лекић, Новица Перовић, Гавро Чукић, Баћа Протић, Милета Коматина, Мирко Стиљевић, Бошко Војводић, Маским Стаматовић, Гавро Јокић, Милутин А. Шошкић, Раде Ш. Шуковић, Мило Алексић, Радуге Остојић, Богић Јововић, Радоје Милошевић, Станиша П. Целић, Радивоје Ђукић, Ђоко Милошевић, Милован Стојановић, Јован И. Николић, Лако Шошкић, Периша Томовић, Драго И. Бојовић, Јоко Бабовић, Божо Ђулафић из Горњовасојевићке бригаде, као и: Драго Ралевић, Милисав Гудовић, Радисав Аковић, Илија Бабовић, Стојан Малевећ, Благоје Трифуновић, Вук Баић, Никола Поповић, Панто Т. Саичић, Јевто Зечевић, Васо Гелевић, Милета Вељић, Богдан Раичевић, Миљивоје Обрадовић, Радуге Бубања, Илија Нишавић, Вук Вуковић, Милан Вешовић, Лазо Дашић, Никола Ђукић, Веко Белоица, Цуко Вуковић, Јеврем Ђуровић, Никола Булатовић, Мујо Сутовић, Веко Раичевић и Мило Б. Протић из Доњовасојевићке бригаде. Поред наведених, Чукић је предлагао и доставио имена да се у чин потпоручника унапријед још 72 лица из Горњовасојевићке и 54 лица из Доњовасојевићке бригаде.

¹⁷¹ ДАЦГ, ФЕВ, КЦТ 2, Ђ.Ивовић - М.Вучинићу, Гаета 17. VIII 1919.

¹⁷² Ibid, Генерални козулат Рим, Повјерљиво бр. 1639, Рим 20. VIII 1919.

¹⁷³ ДАЦГ, ФЕВ, ф. 89, Никодим Јањушевић - Јовану Пламенцу, Гаета, 8. август 1920.

¹⁷⁴ ДАЦГ, ФЕВ, Ј. Пламенац 1919-1921, ф. 109- 110, Бригадир Јововић - Пламенцу, Гаета, 23.08. 1920.

¹⁷⁵ Ibid, Pismo d’ Ipolita, Трст, 18. октобра 1920.

¹⁷⁶ ДАЦГ, ФЕВ, МИД, Рим 1919-1920, М.А. Chiarappa - Пламенцу, Рим, 31. октобар 1920.

Гаети, који је и по одласку у пензију и настањивања у Напуљу, изражавао спремност да активно помаже транспорте црногорских војника¹⁷⁷. Издавана су чак и наређења властима, чиновницима и јавним службеницима да се појединци, попут Лисјена Констатина де Бомана, рођеног 1881. у Пољској, који је учинио „велике услуге за светију и њраведну ствар црногорског народа” примају „с њошћовањем и да му њруже њомоћ и зашћићу у случају њошћребе”¹⁷⁸.

Истовремено, са праксом честих одликовања и унапређења у виши чин, редовно су стизале наредбе о пробним мобилизацијама „за њошћићање касарњског и логорског боравићића у Гаети и Формији и одлазак у Ошћабину”¹⁷⁹, чиме је одржавана кондиција војника и на тај начин су држани у ишчекивању и борбеном расположењу. У дневним наредбама редовно су читана саопштења о томе „да се ошроман број нашег народа диго на оружје њрошћиву србијанскога њирјанстѡва, и да никада њије било њолико бораца у шорама колико их данас има”, те да се стално воде бојеви без престанка „њо Црној Гори, Херцеговини, Приморју и Новом Пазару”¹⁸⁰. Војска је редовно обавјештавана о важнијим догађајима у домовини. Поводом смрти митрополита Митрофана Бана читана је дневна наредба у којој је саопштавано¹⁸¹ да, иако је „на онакава кукавички и недосћојан начин издао свога Краља, своју њастѡву и херојску Црну Гору”, митрополит је ипак прије него је умро „њро њошћоњем издисају молио сузним очима све њрисућне да буду њшумачи његовог њокајања за злочин, којег је њочинио њиме, шћо је дао свој мѡшћрополићски благослов и њрисћанак за унишћење Црне Горе од сћране Србије, изјављујући, да је њо њида морао учићети њод њрићиском и њријетићном србијанских властѡи, шћо је у њовјерењу, како је рекао, у своје вријеме саошћићо шрофу Салису, изасланику Велике Бритѡаније”. Наводно митрополитово покајање тумачено је као да је у то умијешан „њрсћ Свемоћног Госћода Бога, који је увијек шћићићо црногорски народ и чувао га на њољу врлина”, и тим поводом изречено очекивање да Бог „неће

¹⁷⁷ Ibid, Ricardo Magliozini - Il Ministro Presidente, Napoli 19 Marzo 1921.

¹⁷⁸ ДАЦГ, ФЕВ, Ј. Пламенац 1919-1921, ф. 109-110, Распис Јована Пламенца, бр.116, Рим 6.јул 1921.

¹⁷⁹ ДАЦГ, ФЕВ, ф. 91 I, Пламенац - Команди Црногорских трупа (повјерљиво) 17. јуна 1920.

¹⁸⁰ Ibid, Пламенац - Команди Црногорских трупа, Наредба, Рим 28. септембар 1920.

¹⁸¹ Шербо Растодер, *Скривана сћрана ишћорије, Црногорска буна и одметнички ѡкретѡи 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. III, док.бр.1335, стр.1623-1624.

дозволићи да у будуће више ниједан поглавар црногорске цркве пође путем Митрофана Бана.”¹⁸² О „признању” Митрофана Бана на смрти обавијештен је и гроф Курсон од Кенделстона, британски подсекретар државног секретара иностраних послова.¹⁸³ Истовремено до председника црногорске владе су почетком новембра 1920. године стизале дојаве да „француске пограничне власти фаворизирају дезертирање црногорских војника из Гаеше, а француска амбасада у Риму даје им и извјесне љутине трошкове”¹⁸⁴.

Фебруара 1921. године Јован Пламенац је наредио „Команди црногорских трупа” да могу „слободно напустити црногорску војску сви они војници и официри, који воде поријекло из бивше шеријорије Аустро-Угарске, а не желе остати и даље да дијеле судбину са браћом црногорском војском, која је увијек спремна, следејући наредбама њеног Врховног Команданта Краља и Господара Црне Горе, да једног вишеишког дана ослободи од ројства и понижења, како Црну Гору иако и све остале сусједне покрајине”. Свима таквима дат је рок од три дана ради пријаве свог одласка.¹⁸⁵ Већ почетком априла 1921. године Пламенац је италијанској краљици Јелени упутио опширан извјештај „о условима у којима се налази црногорска војска у Италији”, очекујући да ће на основу њега, италијанска краљица оформити „прецизно мишљење по питању актуелне ситуације у којој се налази црногорска војска”, односно Пламенац је у условима када је било већ јасно да је Италија пустила Црну Гору низ воду, тражио сламку спаса на италијанском двору и у сенти-

¹⁸² ДАЦГ, ФЕВ, ф. 91 II, Јован Пламенац - Команди црногорских трупа, 9. октобра 1925.

¹⁸³ ДАЦГ, ФЕВ, J. Пламенац 1919-1921, Председник владе Јован Пламенац - грофу Курсону од Кенделстона, Рим, 13. октобра 1920. У писму Пламенац наводи: „Србијанска влада, како би убиједила Мировну Конференцију да Црногорски народ подржава њену намјерану анексију Црне Горе Србији је поднијела одређене декларације које фаворизују овај неправедан циљ за који се борила и која је потписана од стране одређеног броја политичара наше земље, као и Поглавара Црногорске цркве... Архиепископ је на самртној посетиљи изјавио да је у децембру 1918. под пријетњом смрти морао одобрити насилну анексију Црне Горе Србији... Последње ријечи по којима Архиепископа су биле испресан ајел Његовом величанству Краљу Црне Горе и Црногорском народу преклињујући их да му опрости његово онашање које је, по његовој изјави, била издаја несрећне земље...”

¹⁸⁴ ДАЦГ, ФЕВ, МИД, Рим 1919-1920, А. Рајнвајн - Пламенцу, Неји, 3. новембра 1920. Рајнвајн такође тврди, поводом бјекства војника Бечића и Велимировића, да би се са сигурношћу провјерила наведена информација да би било пожељно наћи неког поузданог „дезертера” који би имао задатак да то провјери.

¹⁸⁵ ДАЦГ, ФЕВ, ф. 89, Заступник министра Војног и министар Председник-Команди црногорских трупа, Рим 25. фебруар 1921.

менту Јелене према својој отаџбини¹⁸⁶. Истовремено њихов министар војни је све чешће боравке талијанских војних мисија у логорима у Сулмони правдао тиме да је задатак да „*издајнике својше Црногорске ствари избаци из Црногорске војске и с тога се њена наређења имају схваћити тако да ко не признаје данашњу Црногорску владу за јединог легалног представника Црне Горе, тај да има најустојити Црногорску војску*“¹⁸⁷. Тачније, тада је већ била актуелна побуна војника у црногорским логорима, заживјела италијанска политика њиховог растурања, и ради спречавања те појаве издавана је наредба о томе да су они по доласку у земљу одмах били затварани а да их је народ дочекивао са презиrom и увредама¹⁸⁸. Пламенац је италијанској краљици Јелени као узроке побуне војске наводио неизвјесност и одвојеност од породица с обзиром на то да је Црна Гора од 1912. године била у рату и ванредним приликама, смрт краља Николе која је појачала апатију и смањила ентузијазам код многих, дјеловање „*србијанске агеншуре*“ која је била инсталирана унутар војске и координисана из југословенског посланства у Риму и настојањем италијанских власти да растура црногорску војску¹⁸⁹.

Према подацима с почетка 1921. године, у Гаети и Формији се налазило 127 официра и нижих чинова који су имали од 1 до 7 чланова породица¹⁹⁰, као и 30 жена од којих су неке имале по четири члана фамилије¹⁹¹.

¹⁸⁶ ДАЦГ, ФЕВ, МИД, Рим 1919-1920, Пламенац - Elena di Montenegro, Regina d'Italia, Roma 12 Aprile 1921.

¹⁸⁷ ДАЦГ, ФЕВ ф. 91 I, Министар Војни дивизијар Милутин Вучинић - Команданту гарнизона Црногорских трупа - Сулмона, Милу Петрановићу, Рим 16. априла 1921; Министар војни - Милу Богдановићу - Сулмона, (Телеграм, Рим 16. IV 1921).

¹⁸⁸ ДАЦГ, ФЕВ, ф. 91 I, Министар војни командантима, Крсту Поповићу - Гаета, Милу Петрановићу - Сулмона, Марку Вучераковићу и Акиму Ковачевићу Виторија (Падула), Рим 16. априла 1921.

¹⁸⁹ ДАЦГ, ФЕВ, МИД, Рим 1919-1920, Пламенац - краљици Јелени (концепт писма), Рим 12. априла 1921.

¹⁹⁰ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска buna и одметнички покрет 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. III, док. бр. 1407, стр. 1738-1741, Највећу фамилију је имао водник Милан Катински са 7 чланова, Шћепан Звицер (6), Мило Пламенац, Васо М. Мартиновић, Ђорђе Мартиновић, Марко Татар, Петар Ковачевић, Радосав Никезић по 5 итд.

¹⁹¹ Ibid, стр. 1741-1742, жене које су биле у Гаети: Анђа Дујовић (2 члана фамилије), Горде Симоновић (3), Риста Радовић, Милица Кустудија, Цвијета Мартиновић, Мика Мартиновић, Стане И. Мартиновић, Милена Матановић (била у болници у Риму), Марија Раичевић (1), Крстиња Поповић (1), Јелена Кнежевић, Марица Ђуричковић (1), Анђе Дапчевић (1), Марија Ђоновић (1), Себија Дашова (2), Марија Ђоновић, Драге Константовић (2), Стане Орландић, Марија Ховјецка (1), Анђе Вукотић (1), Стане Поповић, Даринка Врањеш (1), Косе Савић, Марија Вујовић, Љубица Магуљан (4), Борика Кустудић. У Формију су биле: Ике Јанковић (3), Лепавица Каваја, Јована Јовановић и Госпава Никић.

Број црногорских војника у Италији се почео смањивати од средине 1921. године, јер је Италија већ почела предузимати мјере њеног растурања. Тако је у децембру 1920. италијанско министарство војно издало наредбу о забрани уласка у Италију избјеглим Црногорцима, припремајући терен за ликвидацију црногорске војске коју је Италија вјешто користила као средство притиска у погађањима за дипломатским столом. Остваривши своје циљеве и сходно преузетим обавезама Уговора у Рапалу из 1920. италијанска влада је интензивирала ове активности нарочито послјије потписивања овог уговора. Као опште мјесто које се наводило као разлог за растурање војске међу црногорским емигрантима је било убјеђење да је у Рапалу постигнут тајни договор између грофа Сфорзе, италијанског министра спољних послова и југословенске стране по којем се италијанска влада обавезала да распусти црногорске трупе из Гаете и да се Црногорцима обустави свака помоћ и подршка, а да КСХС уступи Ријеку Италији¹⁹². Сам Сфорза је у италијанском парламенту тврдио да у Рапалу није покретано питање Црне Горе, као ни Албаније, али да је добио увјеравања Београда да гарантује сигурност и слободу за оне који хоће да се врате у домовину¹⁹³. Марта 1921. године црногорска војска је разоружана, њени батаљони размјештени у Сулмони, Падули и Викторији, док је у Гаети остала само команда црногорских трупа и официрски батаљон. Артиљерија је била смјештена у Фонте Д' Аморе код Сулмоне. Претходно је дошло до превирања у самој војсци која су подстакнута пропагандом са стране и одбијањем дијела војске да прими команду предсједника емигрантске владе Јована Пламенца и Михаила I, послјије смрти краља Николе у марту 1921. године. Према неким изворима, потицај таквом понашању официра из Гаете дала је намјесница Милена, која је делегацији која је ишла у Сан Ремо, ради потврде о абдикацији престолонаслједника Данила, наводно казала да ће у року од 8 дана смијенити предсједника владе Пламенца, „али *шо* не мођу

¹⁹² Види: Др Иво Јовићевић, *О људима и догађајима, Сјећање једног федералисте*, Цетиње 1995, 140; Јовићевић наводи да је о овим преговорима Данунцио обавијестио Пламенца, али је овај то држао у тајности, што је проузроковало још веће незадовољство међу Црногорцима.

¹⁹³ Види: Carlo Sforza, *Un anno di politica estera*, Roma 1921, 143; „*Si e affermato che a rapallo ili Montenegro sia stato un oggetto di baratto. Io dichiaro nel modo piu formale che a Rapallo ne poi fu questione del Montenegro, come non fu questione dell' Albania...*”

сама учињети”¹⁹⁴. Ова група официра на челу са М.Николићем, И.Капичићем, Т.Борозаном, Ј.Радошевићем, Ђ.Ивовићем, Ј. Вујовићем, Ј.Николићем и М.Лаковићем оптужила је Јована Пламенца и његову владу за низ неправилности, издају и одбила да га призна за предсједника владе. Пламенца су оптуживали да је у децембру 1918. побјегао у Италију, те је његово мјесто предвиђено у устанку заузео противник, бригадир Нико Пејановић. Министра Вучинића су оптуживали да је допустио уочи устанка да га непријатељ ухвати у спаваћој постељи умјесто да је са својом војском заузео Подгорицу. Владу су а посебно Пламенца, оптуживали да је „*непријатеље официре Црногорске, који су се заклели на вјерности Краљу Србије и противу нас чинели борбу њалили наше куће, убијали наше фамилије и највиша звјерства чинели, скору су дошли у Италију, произвео их у чинове мајора, капетана и нижих официра – као и одликовао највишим орденима за ревности и храбрости*”, наводећи 19 таквих случајева. Уз то, оптуживали су га да је новац „*који је давала велика Италија, пострадалим Црногорцима, давали су њо свом ђефу – ња и онијем који су њалили наше куће убијали наше фамилије*”¹⁹⁵. Из садржаја ових оптужби се јасно уочава да повод за иступ против Пламенца и владе није била његова наводна претензија за „регентством или црногорским престолом”, већ уобичајена „првоборачка и правовјерна” надгорњавања Црногораца, чија је позадина без сумње политичке природе. Подстрекачи побуне су ухапшени и стављени под војни суд. Због *велеиздаје* на смрт је осуђен Насто Чејовић, Душан Бољевић на 6 година робије, Бајо Радмиловић на 4 године, док је процес, по одобрењу министра војног, против Ива Калуђеровића трајао. Наведене ће из затвора одмах ослободити италијанска војна комисија која је радила на ликвидацији црногорске војске. Из затвора су ослобођени и други затвореници, смјештени тамо по разним основама, изузев Стева Јовићевића који је био осуђен на 14

¹⁹⁴ Види: Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска buna и одметнички покрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. IV, док. бр.1423, стр. 1771-1772.

¹⁹⁵ У такве су убројили: мајора Војина Лазовића, Крста Ивановића, Васа Чејовића, Никана Ђелошевића, Михаила Вујошевића, Сима Чукића, Стевана Лекића, Томицу Лекића, Вукала Рајковића, Крста Вујовића, Илију Дамјановића, Вука Кривокапића, Петра Ковачевића, Новицу Радовића, Мила Пламенца, Станка Марковића, Милана Краљевића, Марка Кусовца и Божа Бећира. Види: Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска buna и одметнички покрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. IV, док.бр.1427, стр. 1780- 1782.

година робије због покушаја убиства Павића Кековића који је у двобоју убио неког Вукмановића¹⁹⁶.

Сађе и подјеле у црногорској емиграцији, а посебно у војсци, које су дошле до изражаја послје смрти краља Николе, додатно су маргинализовале црногорско питање и умањивале ионако мали престиж црногорске емиграције. То су увиђали и присталице црногорске ствари у Италији, којих је било у различитим структурама. Филипо Граматини је, испред Фашистичке националне странке за независност Црне Горе из Ђенове, тражио у априлу 1921. године да се у циљу превазилажења подјела и сукоба оформи поред владе и посебно тијело, односно Комитет најугицајнијих представника избјеглица и црногорских трупа од 6 до 10 лица, које би имало улогу Парламента и у којем би биле заступљене све струје у емиграцији¹⁹⁷. Истовремено, у црногорску војску су као добровољци примани и поједини руски емигранти, попут Александра Николајевича – Степуског¹⁹⁸.

По ријечима црногорских емиграната све до Рапалског уговора они су релативно успјешно парирали југословенским тајним службама које су у Сплиту основале специјални штаб за дефетистичку пропаганду, са огранцима у Италији. Ова пропаганда је нарочито била појачана послје смрти краља Николе, што је узроковало немире у црногорској војсци¹⁹⁹. Односно, усљед абдикације престолонаследника Данила у корист Михаила I, једна група је хтјела да поново изабере Пламенца за предсједника, док је друга групација била одлучно против, сматрајући Пламенца главним кривцем што је Данило абдицирао и запријетила му смрћу уколико се прихвати мјеста предсједника. Кућу Пламенца и црногорског конзулата је обезбјеђивала талијанска полиција и настао је општи раскол²⁰⁰. Долазило је до ружних разрачунавања и физичких обрачуна. Др Иво Јовићевић, који је из Рима отишао у Гаету с намјером да „обори” Пламенца, завршио је у италијанском

¹⁹⁶ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. IV, док.бр.1430, стр. 1788-1792.

¹⁹⁷ ДАЦГ, ФЕВ, Јован Пламенац 1919-1921, ф. 109-110, Filippo Grammatini - Plamanatz, Genova 23. IV 1921.

¹⁹⁸ ДАЦГ, ФЕВ, ф. 91, II, Милан Краљевић - Команданту црногорских трупа у Гаети, Рим, 23.маја 1921.

¹⁹⁹ ДАЦГ, ФЕВ, МИД, Рим 1919-1920, Il fermento fra le truppe Montenegrine a Gaeta.

²⁰⁰ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. III, док. бр.1409, стр. 1750

затвору и био пуштен послје суђења²⁰¹. Одмах по избијању побуне влада се обратила писмом командантима италијанских гарнизона у Падули, Гаети, Сулмони и Виторији, обавјештавајући их о узроцима побуне, приписујући је превасходно дјеловању „српске *iprojağande*. Таква *iprojağanda ostjavila je tšeske iposlediце и завршила се ipобуном једног дијела tšруја, које су изнијеле Команди и Влади црногорској одређене ipредлоге суipрошне не само дисциплини саме војске него и остiварењу нашег великог идеала*”, стајало је у допису у којем се од италијанских команди гарнизона тражило да званично комуницирају само са „*црногорским командантима чија ће се имена доставити накнадно*”²⁰². Црногорска влада је затражила помоћ од Италијана, посебно за операцију уклањања 190 официра и војника и њиховој предаји судским органима сходно одлуци црногорске владе од 1. априла 1921. године. Италијанска влада је такав захтјев прихватила и у том смислу одредила комисију на чијем челу је био поручник Виђевано²⁰³. Црногорска страна је тумачила ангажман те комисије као орган који је привремено делегиран у служби црногорске владе. Међутим, по задатку своје владе, италијански пуковник Виђевано је почео рад на ликвидацији црногорске војске, предочавајући им могућност да могу да се поврате у Југославију или оду у Јужну Америку и да ће их у томе помоћи италијанска влада додјељивањем материјалне помоћи и издавањем потребних путних исправа. Комисија је игнорисала црногорску владу и почела да шири демолзирајуће вијести међу црногорским војницима у Сулмони, Виторији, Падули и Гаети. Ради лакшег разбијања црногор-

²⁰¹ О догађањима у Гаети Иво Јовићевић, поред осталог, пише како га је обавијестио командир Јован Вујовић да ће се Црногорци у Гаети међусобно побити ако не интервенишу виђенији који живе у Риму. Пошто су Јово Поповић, Перо Вучковић и Косто Лучић одбили његов позив да оду у Гаету да би „*оборили*” Пламенца, отишао је сам. У стану Јована Вујовића се окупила велика група Црногораца, међу којима Јовићевић спомиње Мињу Николића, попа Илију Капу, Влада Зимоњића, Јована Николића, која је прихватила његов предлог да се упути молба регенткињи Милени да се Пламенац смијени. Молбу коју је он написао сви присутни су потписали. На пијаци у Гаети дошао је у сукоб са Пламенчевим присталицама (Машаном Борозаном) и био ухапшен од италијанске полиције и затворен. Ослобођен је послје судског процеса. Види: Др Иво Јовићевић, *О људима и догађајима, Сјећање једног федералисте*, Цетиње 1995, 136-139.

²⁰² ДАЦГ, ФЕВ, Јован Пламенац 1919-1921, ф. 109-110, S.Petrovich - Comndante della Guarnigione Italian Padula, Rome, il 5 Aprile 1921.

²⁰³ Види: Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска buna и одметнички ipокрeт 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. IV, док. бр.1417, стр.1766-1768.

ске војске, крајем марта 1921. године, извршен је њен премјештај по разним мјестима Италије. Тако је II батаљон отпутовао за Анкону, IV у Виториу, артиљерија је била смјештена у Сулмони, док је Народна гарда распоређена и у Виториу и у Сулмони.²⁰⁴ Тврдила је да „*Црне Горе више нема, да је црногорско њишање ријешено у Рајалу, да Италија више не признаје црногорску владу и да ко до 1. јуна не присиљане на надокнаду ради добровољног напуштања црногорске војске бити ће ухаишен и исјоручен Јужославији, од 1. јуна се неће више давати никакве субвенције црногорским њрујама*”. Виђевано је чак за црногорску заставу у Сулмони тврдио да ће бити положена на гроб краља Николе, а они који су покушавали да се одупру хапшени су и малтретирани. У Гаети су била ухапшена петорица официра. Виђевана је пратио Лука Никчевић као преводилац, који је ширио дефетизам међу војницима²⁰⁵. По наредби пуковника Виђевана, из затвора су пуштени црногорски официри притворени због побуне,²⁰⁶ што је било супротно вољи заступника команданта црногорских трупа у Гаети, Крста Поповића. Наиме, иако је пуковник Виђевано одбијао да његова мисија има политички карактер²⁰⁷, Крсто Поповић је обавјештавао о агитацији његове пратње за напуштање војске, затварању пет официра без дозволе команде, протјеривање поручника Пера Ђукановића за Сицилију, пуштање из затвора „*бунњовника*” и о томе да треба „*добро отворити очи на све што он ради*”²⁰⁸. Истовремено је поводом захтјева сродника о судбини двојице црногорских војника поријеклом са подручја бивше Аустро Угарске, који су у августу 1920. године били убијени приликом бјекства и интересовањем који је за тај случај исказивала талијанска команда у Гаети, министарству иностраних дјела Италије упућена нота

²⁰⁴ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одмешнички њокрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. III, док. бр.1407. стр. 1724.

²⁰⁵ БИИП, Ф- 113, Радови Владимира Поповића, *Come si ginse alla commissione del colonnello Vigevano*.

²⁰⁶ ДАЦГ, ФЕВ, ф. 89, Пуковник Барели - Команди мјеста и тврђаве Гаета, 23. V 1921. Из затвора су пуштени: поручници - Јашовић Радојко, Мартиновић Радивоје, попоручници - Вукотић Бајо, Јовановић Филип, Армушевић Илија, Чејовић Настадин, Петровић Илија, командир Калуђеровић Иво, поручници - Бољевић Душан, Радмиловић Бајо. Ови официри су отпраћени у Формиу и предати мајору Бордану, пошто ће им претходно бити запријеђено да не нападају, да се не свађају и не стварају бунтове јер ће у противном бити суђени по италијанском закону.

²⁰⁷ Ibid, Виђевано - Команди црногорских трупа, Повјерљиво, Гаета 21.V 1921.

²⁰⁸ Ibid, Крсто Поповић - Министру војном, Гаета 23. V 1921.

у којој се наводи да се овај случај сматра унутрашњом црногорском ствари и тражи да талијанске „војне и цивилне власти прекину по овом питању сваки постојање“²⁰⁹. Црногорска влада је упутила италијанској влади протест поводом рада и понашања комисије, који је наишао на вербално обећање да комисија неће радити ништа против црногорских трупа. Средином маја 1921. године, већа група Црногораца, међу којима су били: Живко Никчевић, Ђуро Вучинић (народни посланик), Мило С. Мартиновић, Марко Матановић, Вуко Кривокапић (народни посланик), Вукале Рајковић, Крсто Ивановић, Петар Гвозденовић, Душан Вуковић, Илија Дамјановић, Васо Мартиновић (народни посланик), Блажо Марићевић, Божо Бећир, Перо Вуковић, Војин Лазовић, Новица Радовић, Радован Савовић, Томаш Грујовић, Станко Марковић и други, упутили су протест шефу италијанске војне мисије, пуковнику Виђевану против понашања његове пратње, агитације за повратак у Југославију и ширења информација да је „Црна Гора пројала“. Посебно се замјерало комисији што инсистира „да сваки треба да иде у Југославију – односно Црну Гору преко Албаније, те да у Драчу, има конзул италијански који их одашле експедира да никоме ни у ком случају не буде ни најмање сметње при поласку како од Арбанашких власти преко њене територије, иако и кад дође у Црној Гори, јер је југословенска влада дала свакоме амнестију и загарантовала слободу кретања и његова права“. Наведене ставове, поменути официри су приписивали Луки Никчевићу, који је био преводилац и очигледно исказивао ставове италијанских власти²¹⁰. Описујући стање међу војницима у Гаети и пропаганду која је пратила растурање војске непосредно послје смрти краља Николе, Тодор Борозан је записивао: „У логор почеше долазити разне дејствијације и разни постојиноци. Представници наше владе, указивали су, да велике силе остају при својој ранијој одлуци да је наша борба пројала, те се не може ништа измијенити. Држава СХС остаће онаква, каква је Версајским уговором предвиђена, на челу са династијом Карађорђевића. Про-српски људи, који су нас постојећивали, почели су наговарати наше људе, да престану сваку борбу, да је борба бесмислена и да је неопходна, те се треба прилагодити новим условима. Француска дејствијација указивала нам је на немогућност

²⁰⁹ ДАЦГ, ФЕВ, МИД, Рим 1919-1920, Министар спољних послова - Краљевско-италијанском министратву иностраних дјела, Рим, 26. маја 1921.

²¹⁰ Шербо Раостодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрет 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. IV, док.бр.1428, стр. 1782-1785.

промјене Версајског уговора. По њиховим ријечима, они су сиремни да нам лично помогну, независно од ишћања Црне Горе."²¹¹

Истовремено су се двојица Пламенчевих противника, Милисав Николић у својству посланика и Илија Капичић у својству свештеника, обратили 31. маја 1921. године сенатору Артому и посланику Федерацију питањима у вези са радом комисије коју је предводио пуковник Виђевано²¹². О догађајима у Гаети ускоро је била обавијештена и италијанска јавност, која се у највећем дијелу солидарисала са судбином Црногораца. Међутим, комисија је несметано радила до пада владе Ђованија Ђолитија и грофа Сфорзе. Они који су напуштали црногорску војску потписивали су сљедећу изјаву: „Добровољно напуштам Црногорску јединицу и примам добротинство велике Италије”, док су они који би то одбили написали: „Непримам”. Они који су пристајали да напусте црногорску војску потписивали су докуменат да то раде добровољно и потом добијали новац, одјећу и обућу. Комисија је давала плату и оптуженим официрима, што је уз ослобађање затвореника дјеловало стимулативно, тако да је велики број официра и војника напустио црногорску војску. Иако је већи број њих изјавио да жели да иде у Русију и Америку, највећи дио је „укрцао силом и предат јужословенским властима”. „Италијанска влада, једино није одобравала захтјеве за ићи у Русију. Свој став је оправдавала новонасталим условима, после руске револуције”, тврди један очевидца догађаја²¹³. Они који су и поред свега одбили да оду били су затворени, а локално становништво је наговарано да им ускрати сваку помоћ.

Пошто ни то није уродило плодом на крају су сви из Виторије и Падуле, осим њих петоро-шесторо који су побјегли, депортовани за КСХС, пошто су их претходно у Гаети натјерали да обуку цивилна одијела. Док је ова акција извођена биле су прекинуте све везе између црногорске владе и њених трупа²¹⁴. Сличан извјештај је почетком маја 1921. године поднио Марко Вучераковић, дивизијару Милутину Вучи-

²¹¹ Тодор Борозан, *Мемоари*, рукопис.

²¹² Види: Enrico Chiolinila, *Montenegro sacrificato, Documenti rivelatori della male fede internazionale*, Piacenza, 1921, 17-23; Vladimir Popović, *La responsabilita del conte Sforza nella questione Montenegrina*, Roma, 1921, 15-16.

²¹³ Тодор Борозан, *Мемоари*, рукопис.

²¹⁴ БИИП, Ф- 113, Радови Владимира Поповића, Come si ginse alla commissione del colonnello Vigevano.

нићу, о дјеловању италијанске војне комисије у логору у Падули. Тамо су чланови италијанске војне комисије стигли 6. маја 1921. године у пратњи преводиоца, а по Вучераковићу „издајника Никчевића” и говорили да је задатак комисије да изврши „обавезе Рајалског уговора, али што исто, оће да изврши постојено, неосјетно, тако како ће до 1. јула ш. з. сви Црногорци бити проијерани из Италије”²¹⁵. Вучераковић извјештава да су се у Падули сви уписали у листу за одлазак изузев 27 официра а „нијсих чинова је остало веома мало”²¹⁶ а касније је доставио списак 70 Црногораца који су 21. маја 1921. године из Падуле отпутовали за Црну Гору, док је у Сулмони остало још око 80 људи, док су се остали вратили у домовину²¹⁷. Акција на растурању црногорске војске трајала је и током јуна 1921. године. Појединци су одбијали да се врате у Југославију и извршавали самоубиство (Јован Николић 21. јуна 1921. године), док су италијанске власти, пошто би претходно опколили преостале црногорске војнике, саопштавали: да је Италија отказала гостопримство Јовану Пламенцу, јер га је злоупотријебио и покушао „да изврши преврат у нашу земљу”; да су утврдили приликом побуне да је већина Црногораца против Пламенца; да влада Италије жели пријатељске односе са сусједним земљама; да је израдила амнестију за црногорску емиграцију; да више неће помагати владу Пламенца и да од тада не признаје ни трупе црногорске, те ће се војници сматрати као избјеглице и потпасти под надзор карабињера; и да се до 22. јуна определијеле гдје ће, напомињући при томе да их „нико не прима осим Југославије”. Они који не прихвате овакве наредбе биће насилно протјерани и предати Југославији. Послије великих убјеђивања једна већа група Црногораца се одлучила за повратак у завичај²¹⁸. Други су

²¹⁵ Према извјештају Вучераковића сличну тврдњу је изнио и капетан карабињера: „Питање Црне Горе пројало је у Рајалу, али се ше ствари у јавности не могу износити одма, већ постојено”.

²¹⁶ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. IV, док. бр. 1424, стр. 1772-1774.

²¹⁷ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. IV, док. бр. 1429, стр. 1785-1788.

²¹⁸ Тодор Борозан, *Мемоари*, наводи поводом одлуке да се врате у Црну Гору: „...Скоро разочарани у страв владе, видимо да немамо куд, почели смо међусобно да се договарамо, са боље познатим пријатељима, на коју страну да кренемо... Једна доста велика група, одлучи као и ја, да нек буде што буде. Рачунали смо да нам неће скинути главе а знали смо да нас очекује зашвор и ко зна какве тешкоће... Наша савјест била је чиста и нисмо се имали чежа бојати, изузев политичког неслађања, на шта смо по мом мишљењу имали право. Ми смо били војници једне друге државе, за коју смо се борили. Ми смо за то имали право и обавезе, према свим људским и међународним прописима...”

пак пружали отпор италијанској политици, а предњачили су Душан Вуковић, Перо Вуковић и Петар Лекић²¹⁹ и наравно Крсто Поповић, који је тим поводом поручивао „*Сви смо углавном ови из Гаеће ријешени, да се живи никад не љустимо као робље, крвницима*”²²⁰. Крајем јуна 1921. године затворени су сви који су одбили цивилна одијела и налог за повратак. Опкољени војском, полицијом и митраљезима покушавали су на силу да им обуку цивилна одијела. Официри су тврдили да такву наредбу може издати само црногорски министар војни и да пошто је он изда да ће је извршити. „*Неколицину су силом љреобукли везане међу којима има и официра. На вику војске истјрчале су и неке наше женске из вароши и кад су виђеле, шћта је, љочеле су кукаћти, а љолиција их одагњати.*” У затвору је црногорске официре посјетио један изасланик италијанске социјалистичке партије „*који се на лицу мјестта увјерио шћта све ми љодносимо*”, писао је о овим догађањима Крсто Поповић²²¹. Филип Вулековић је тражио од Пламенца: „*Помагај сада али икада стјрадамо не као Црногорци неђо као заробљеници шћалијански на нас је љритјисак шћто га оваквога било није, љошаљи кога љровјеренога да ме бистје извијестјили како ћемо се ујравитји ми смо ријешени на смртј а не у Југославију без вашег наређења*”²²². Слично су италијанске власти поступили и са црногорским официрима и војницима смјештеним у Падули. Официри су једногласно одбили наредбу за фотографисањем и узимањем мјере за цивилина одијела: „*Ми нећемо никада скинућти нашу војничку униформу, нићти се љак ојредјељивати и шћиме најустјитји црногорску војску док шћо не учини наш командантј*”. На поновно инсистирање италијанских власти, ова групација је изјавила да жели ићи у Аргентину, на шта им је одговорено да их тамо не примају и да могу ићи само за Југославију, мањи дио за Белгију и најмањи дио може остати у Италији. Послије тога су сви затворени²²³. У архивама је сачуван примјерак протестне ноте од 14. јула 1921. године, која је требало да буде упућена на адресу италијанског министра спољних послова маркиза дела Торета, која је обустављена јер се у међувремену

²¹⁹ Шербо Растодер, *Скривана стјрана истјорије, Црногорска буна и одметнички љокреш 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. IV, док. бр. 1442, стр. 1877-1878.

²²⁰ Ibid, 1443, стр. 1878-1879.

²²¹ Ibid, 1452, стр. 1889-1890.

²²² Ibid.

²²³ Ibid, 1456, стр. 1893-1894.

ситуација промијенила²²⁴. Др Перо Шоћ је 24. јула 1921. године изложио италијанском министру спољних послова планове црногорске владе који су се односили на политичку и дипломатску акцију у вези са рјешавањем црногорског питања, црногорским војницима и избјеглицама. Нови предсједник италијанске владе је у италијанској скупштини 25. јула дао изјаву према којој „*црногорско питање још није било ријешено*”, што ће пробудити оптимизам код црногорске емиграције и потребу за новом захвалношћу која је изражена у ноти од 28. јула 1921. године. Нова црногорска влада, оформљена послје оставке Пламенца је ипак наслућивала „*на основу неких симбијома и извјесних догађаја, ...има разлога да претпостави да Краљевска влада Италије не дијели у пошћивности њено сјановишије и не жели одржање црногорске владе као фактора који предсјавља јавно постојање црногорске суверене државе*”, те је тражен децидан одговор о поштовању конвенције од 30. априла 1919. године²²⁵. Оно што се наслућивало, у суштини је било тачно. Почетна неизвјесност око статуса црногорске војске краткотрајно је прекинута падом Ђолитијеве владе и грофа Сфорзе. Одстрањивање Пламенца постао је приоритет и за Бономијеву владу, као што је то било у вријеме Ђолитија и Сфорзе, који су га оптуживали да је радио на подривању поретка у Италији. Полиција је 23. августа упала у просторије црногорског конзулата у Риму, у стан Јована Пламенца и Владимира Поповића и извршила претрес. Из њихових станова је однијет велики број докумената, а исто то је урађено и у црногорском конзулату. Тиме је Италија и формално оспорила суверенитет и дипломатски имунитет појединих чланова емиграције. На опаску Владимира Поповића, полицијски комесар му је узвратио ријечима: „*Ви немате више имунитет*”. На понашање италијанске полиције уложена је протестна нота министру иностраних послова Италије²²⁶ који је наредио обуставу процеса и повраћај заплијењених списа²²⁷. У таквој ситуацији одвијао се процес постепене ликвидације црногорске војске.

²²⁴ ДАЦГ, ФЕВ, МИД, Рим 1919-1921, Dr Chotch - Monsieur le marquis della Torreta, Rome, le 14 juillet 1921.

²²⁵ ДАЦГ, ФЕВ, МИД, Рим 1919-1921, Dr Chotch - Monsieur le marquis della Torreta, Rome, le 4 aout 1921.

²²⁶ ДАЦГ, ФЕВ, МИД, Рим 1919-1921, Dr Chotch - Monsieur le marquis della Torreta, Rome, le 24 aout 1921.

²²⁷ Глас Црногорца, бр. 94, 15/28. септембар 1921, 2.

Дивизијар Вучинић је 4.јула 1921.године издао наредбу свим командантима гарнизона: „*Власти Краљевине Италије неће приморавати никога да насилно иде у Југославију. Досадашњи постојаци, како нам је саопштено према црногорским официрима и војницима биће прекинути.*”²²⁸ Тиме је, показале се на кратко, била заустављена агонија црногорских војника, диктирана спољнополитичким дешавањима, која је оставила снажан печат на италијанске унутраполитичке односе, којим је одређивана судбина црногорског питања.

Наиме, слиједећи политику ликвидације црногорске војске, која је по многима проистицала из договора владе КСХС и Италије у Рапалу, одлука Француске и касније Британије о прекиду дипломатских односа са Црном Гором, као смрт краља Николе и догађањима у вези са тим, отпочела је операција сахране остатака црногорске војске. Италија је и формално 1.јуна 1921.престала да издржава црногорску војску, којој је свака помоћ укинута 15.августа 1922. године. Но, процес ликвидације црногорске војске није ишао ни лако ни једноставно. Милутин Вучинић, предсједник владе и министар војни је тврдио да је одлука италијанске владе „о уништењу организоване црногорске војске” узроковала значајан одлазак већег дијела војске који се „жељи и интригама нејријашеља” и да су италијанске власти биле спремне „да то до краја изведу чак и насилним транспортирањем Црногораца”, али да је противљењем војске у Гаети и заузимањем владе заустављен овај процес и војсци у Гаети и Сулмони је привремено дата „храна и стлан”²²⁹. Судбином црногорских војника у Италији у то вријеме бавио се и Ватикан. Његов званични орган „*Oservatore Romano*” објавио је текст у којем се кроз питање посланика италијанског парламента Magizzi(ја), Padulli(ја), Zaccone(а) и Cascino(а) у којем се тражи од министра спољних послова да демантује гласине „увредљив(е) за цивилизацију наше земље, да ће Италија у скоро предати властима Краљевине Српске (хрватско, словеначке) и онај одред храбрих војника пренесрећне Црне Горе, који је још наши гости у Гаети”, посебно зато што су наведене гласине по писању „*Gornale d'Italia*” постале свршена ствар и у том се смислу штампао и наводни допис у којем се наводи да се одреди црногорске војске праћени карабињерима укрцавају у италијанским лукама с намјером да се пре-

²²⁸ Шербо Растодер, *Скривана страна историје.....*, док. бр. 1453, стр. 1890-1891; док.бр. 1454, стр. 1891-1892.

²²⁹ ДАЦГ, ФЕВ, МВ, Милутин Вучинић - Крсту Поповићу, Рим, 5. августа 1921.

дају „српским жандарима”, те да су силом депортовани јер су изјавили жељу да иду или за Русију или Америку. Преостала Црногорска војска у Гаети, Сулмони, Падули и Виторији сакупљена је у баракама окруженим бодљикавом жицом које чувају појачани одреди карабињера. У том контексту поставља се питање од стране поменутог гласила: „...овјде се не ради о томе да се црногорским јединицама забрани даље бављење у Земљи, због ма кој, ња било то и најојправданијеж и тешкож разлога, већ се ради о иприсилној иредаји држави која је за њих данас отворен нейријашељ”²³⁰. На овакво писање ватиканског званичног гласила, одмах сјутрадан је реаговао југословенски посланик у Ватикану који је сугерисао ватиканским званичницима (монсињору Pizardiju) да се не ради о „остјацима црногорске војске” него о људима „намамљеним иреваром, и на силу држсани(м) у Гаети иод итерором неких самозваних црногорских официра” и да су када су виђели о чему се ради почели да бјеже у југословенско посланство у Риму, „који их је о свом ипрошку рейицирао”. Југословенски посланик је такође рекао да то што „саг италијанске власи итерају са своје итериторије неке људе који иприпадају ишобожњој „црногорској војсци”, ишо не бива на наш захтев, нежо за шо ишо Ииалија неће да иври да ии људи који су до јуче иримали италијанске иаре жрде саг италијанске власи зашо ишо им неће да на силу буду неки „црногорски војници”, и још више зашо ишо им не дају више новаца”²³¹. Наравно, политички заокрет Италије према црногорском питању, који је црногорска емиграција препознавала превасходно кроз дјелатност министра спољних послова грофа Sforze²³², којег су сматрали србофилом и масоном, који је као бивши италијански посланик на српском двору стекао извјесна пријатељства и везе са србијанским политичарима²³³, посебно Пашићем о којем ће касније и објавити књигу²³⁴, изазвало је полемику у италијанској политичкој

²³⁰ Oservatore Romano, бр. 151 од 26.јуна 1921.

²³¹ АЈ, 372- 2, Посланство КСХС у Ватикану - Николи Пашићу, Рим 27.јуна 1921.

²³² Владимир Поповић, *La responsabilita del conte Sforza nella questione Montenegrina*, Roma 1921; У импресуму ове књиге пише: „A Rapallo egli s'impegno segretamente a liquidare la Questione Montenegrina a favore della Jugoslavia, senza portarla davanti un Aeropago interbazionale”.

²³³ Види: Владимир Поповић, *La responsabilita del conte Sforza nella questione Montenegrina*, Roma 1921; БИИП, ф. 176, Јован Пламенац - краљу Александру, Париз 31.јануар 1925.

²³⁴ Сфорза Карло, *Никола Пашић и уједињење Југословена*, Београд 1937.

јавности. Југословенски посланик Антонијевић јављао је тим поводом из Рима „држање Sforze према овдашњим Црногорцима одредило је њаг кабинета, нарочито њаг Sforze”. Јован Пламенац, који је неколико дана прије пада Sforze напустио мјесто предсједника владе, почетком августа 1921. године описивао је политику Италије у црногорском питању као „дойдуно едоистично тј. да са Црном Гором уцјењује државу Цинцара”, уз тврдњу да су његови напори да „црногорско ишћање ишчуја(м) из руку Ишћалије су до данас пропали, јер ниједна Велика сила није хшћела да узме, да се не замјери Ишћалији, дшћломашку иницијативу за стшвар Црне Горе...”. Пламенац је оптуживао Италију да је ометала „како мој ушћаг с војском шћамо (у Црну Гору – Ш.Р), шћако и сваки сшћоразум с Арбанијом” и износио становиште да су велике силе Црну Гору предале Италији а „она нас држала ради уцјене” и да ипак „ми нијесмо у Ишћалији били за сво ово вршјеме избјежлице нешо као држава на оној истшјој основи, на којој је била у своје вршјеме Белшћија и Србија” и у том смислу је са Италијом закључио војну конвенцију 30.IV 1919. године. Такво стање је трајало све до Рапалског уговора, уочи чијег потписивања су се у Швајцарској састали Лојд Џорџ и Ђолити и наводно се споразумјели да се Црној Гори да право на самоопредјељење. „Када су Србијанци о шћоме били обавијешћени одмах су замолили Француску за ишћервенцију код Ишћалије, с шћијем да су вољни да шћи истшјој велика шћоушћћања у шћраничним линијама према њој, само да се Ишћалија одрекне иницијативе у црногорском ишћћању, као и да расшћури црногорску војску у Ишћалији и онемошћући акцију црногорској влади са свошћа земљшћића. Иза овошћа Мишћеран је, као шеф владе, шћражио сасшћанак са Ђолишћијем којом шћриликом Ђолишћи је усвојио шћредлошћ србијански. Доистшћа шћако је и било. Послије рашћалскошћ ушћговора Ишћалија је шћражила шћрву шћодну шћрилику да расшћери црногорску војску. Црногорска војска, сшћојешћи шћод ушћицајем смршћи краља Николе шћод сшћалним ушћицајем ишћиришћа и машћеријалних шћошћкушћљивања од сшћране државе Паликушћанина (краља Александра – Ш.Р), а од Рашћалскошћ Ушћговора излошћсена ишћиришћама ишћалијанских војних и шћолицијских оршћана, а да не шћговоримо о неизшћјесности рјешења нашешћа шћишћћања, као и о сшћалним несрећним шћласовима, које су о својима добијали из Црне Горе, шћобунила се је,...”, што је италијанска влада „једва и чекала да баши одшћговорности шћред шћлеменишћим ишћалијанским народом и шћред остшћалим кулшћурним свишћетшћом за шћрошћасшћи Црне Горе на саме Црногорце, јер да чак ни сама војска неће у Црну Гору, а камо ли да би шћо хшћјели црногорски шћрашћани”. По наводима Пламенца „Ишћалијанска влада (је)

радила да *италијским дипломатским путем застави Црну Гору ради својих интереса*" и да је бранећи животна питања Црне Горе, посебно онда када је *„презла да путем побуне црногорске војске и рушењем наших суверених атрибуција за свагда поново италијански Црну Гору”* дошао у оштар сукоб са њеним званичницима и да га је гроф Сфорза тим поводом јавно оптужио да је радио *„на превраћању у Италији и да се дође до рата између Италије и Паликућине државе”*, те да је Сфорза изјавио да више не признаје војну конвенцију из априла 1919. године и да ће *„између осталога и главу приморати (Црногорце), да се одрекну Црне Горе и поклоне Београду”*, што је био и главни разлог који га је приморао да се повуче са мјеста председника владе, само три дана прије пада Ђолитијеве владе и грофа Sforze²³⁵.

Од ломова у италијанским политичким круговима, југословенског посланика је више забрињавала чињеница што *„Црногорци сад сиремају нове авантуре и пре неколико дана пребацили преко Барија у Арбанију катепане Саву Распојовића и Радојицу Никчевића и поручника Драга Прелевића и Милију Ракочевића да извиде да ли се у Црној Гори могу поново правити нереди”*, те је стога предлагао опрез, посебно зато што *„овдашњи Црногорци имају извештаје да је тамо незадовољство велико и покушаће изазвати буну, на што их нарочито подстићу и овдашњи њихови пријатељи, који још увијек не напуштају наду на Ловћен и Боку Кошорску.”*²³⁶

Док су једни одлазили, други су долазили. Почетком августа 1921. године преко Барија и Бриндизија у Гаету је пристигла група од 24 Црногорца на челу са командиром Андријом Станковићем²³⁷. Милутин Вучинић је од команданта, Крста Поповића, тражио да се од новоприс-

²³⁵ БИИП, Документи Јована Пламенца, Копија писма „Драги сине Сецо”, Рим 1/ 14.августа 1921.

²³⁶ АЈ, 334-1-3, Антонијевић (Телеграм), Рим 30. VII 1921.

²³⁷ Шербо Растодер, *Скривана историја, Црногорска бунa и одметнички покрет 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ.IV, док.бр. 1460, стр. 1908-1909; ДАЦГ, ФЕВ, ф. 89, Крсто Поповић - министру војном, Гаета, 6. VIII 1921. Поред командира Андрије Драгутиновића у Гаету су пристигли: официри народне војске - Милош Никчевић, Ђорђе Мијушковић и Томица Пекић; водници - Лазар Никчевић, Стево Никчевић, Вељко Никчевић, Лазо Никчевић, Новица Никчевић, Марко Никчевић, Андрија Никчевић, Драго Никчевић, Видо Никчевић, Мићко Пековић, Зеко Делибашић, Драгиша Мићуновић, Ђуро Тодоровић, Шћепан Јелић, Саво Маловић, Радоица Грдинић, Радоица Станишић, Велиша Павићевић, Павле Вукићевић и ђак Томан Пековић.

дошлих добију информације о приликама у Црној Гори, држању појединих племена, бројном стању и распореду војске и жандармерије у Црној Гори, економском стању и слично. Истовремено је процјењивано да би добро било да новопридошли упуте „врло крајњак айел на предсјавнике и јавности Италије и других земаља, износећи стање и жеље црногорског народа²³⁸”. С друге стране, југословенски посланик из Рима је јављао да је влада промијенила тактику јер је изгубила наду у успех. „Саг овдашња црногорска „влада” сама шера своје људе одавде да се враћају у Црну Гору и да тамо припремају шерен за повраћај Пламенца и осталог друштва одавде, да у самој Црној Гори наставе акцију коју су развијали овде”, тврдио је Антонијевић и препоручивао „да би шребало ошворити у самој Црној Гори једну организацију која ће нарочито да моћри рад ових Црногораца који се сада враћају одавде”²³⁹.

У сваком случају Бономијева влада је од 1. септембра 1921. године повратила Црногорцима материјалну помоћ коју је била укинула Ђолитијева влада 1. јуна 1921. године²⁴⁰. Али сада је давала само новчане кредите у износу тромјесечних плата и с обавезом да официри плате своје дугове и издржавање док бораве у гарнизонима. Официри су плаћали 8 до 9 лира дневно, а нижи чиновни 3,50 лира. При том су приликом одласка морали измирити своје дугове. Демобилизација је награђивана сљедећим сумама: за војнике и ниже чиновне 1000 лира, за ниже официре 2000 и за више официре 3000 лира. Војници који су већ отишли из Гаете за собом су оставили дуг од 200.000 лира, које је плаћала влада „ради самог угледа црногорске војске” и за те сврхе је италијанска влада одобрила посебан кредит²⁴¹. У том смислу су између италијанских власти и црногорске владе у егзилу вођени дуги преговори око коначних услова одласка војника из Италије. Они су окончани почетком децембра 1921. године и према коначном договору између двије владе установљени су услови о начину повратка војника и избјеглица²⁴². Они су систематизовани у 21 тачку и према том договору награда за демобилизацију је предвиђена у висини: 4000 лира за бригадира, 3000 за

²³⁸ ДАЦГ, ФЕВ, МВ, Милутин Вучинић - Крсту Поповићу, Рим, 5. августа 1921.

²³⁹ АЈ, 334-1-3, Антонијевић.- Николи Пашићу, Рим, 5. новембра 1921.

²⁴⁰ АЈ, 334-1-3, Антонијевић (Телеграм), Рим 24. IX 1921.

²⁴¹ ДАЦГ, ФЕВ, ф. 89, Милутин Вучинић - Ордонанс официру Ђ.В. Краљице Намјенице Краљевске власти Кап мартен, Рим, 2. децембра 1921.

²⁴² Види: Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрет 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. IV, док. бр.1482, стр. 1945-1497.

командира, 2000 за ниже официре и 1000 лира за војнике. Уз наведено, било је предвиђено да добију петомјесечну плату²⁴³, возну карту до граничне станице италијанског земљишта, а они који одлазе у ваневропске земље карте до одредишта, дневнице за вријеме путовања, цивилно одијело или одговарајућу своту новца. Од сума које би се давале по основу плата официрима и војницима одузимао би се трошкови за стан и храну, уз обавезу да исплате своје приватне дугове. За породице црногорских официра предвиђена су сљедећа давања: женама по 180 лира мјесечно или 900 лира за пет мјесеци, дјечи по 90 лира мјесечно или 450 лира за пет мјесеци. За официре који су раније напустили војску предвиђала се ванредна помоћ од по 1000 лира, док је за оне који су стигли у августу 1921. године, предвиђено давање само за три мјесеца. Предвиђена су и давања фамилијама без мушког старјешине: старјешини фамилије 1500 лира, уз 900 лира за претходних пет мјесеци, за свако дијете 90 лира мјесечно или 450 укупно. Избјеглицама које су се налазиле у Риму, Сулмони и Гаети а који нијесу били уведени у италијанске спискове у јулу 1921. године дата су права као и осталим избјеглицама, ако су биле у питању жене, док је мушкарцима дато право као и десечарима.

Све накнаде ће се давати при одласку из Италије, док је за оне који чекају дуже вријеме параброд предвиђена могућност давања мање аконтације. Дат је рок од три дана да свако означи мјесто у које жели ићи. Уколико то не би урадили губили су сва права за накнаду и са таквим лицима *„ће се њосћујати од стиране италијанских власћи као и са свима њоданицима једне стиране државе“*. Са овим правима је дефинитивно престала свака новчана помоћ италијанских власти и то се односило на све *„црногорске држављане који се налазе у Италији било да припадају или не црногорској војсци“*. Исплате надокнада је вршила италијанска команда уз присуство једног црногорског делегата и команданта гарнизона. За делегате црногорске владе су одређени: за Рим, генерални конзул Вељко Рамадановић и референт министарства војног и командир Милан М. Краљевић; за Гаету - резервни командир

²⁴³ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одмешнички њокреш 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. IV, док. бр. 1482, стр. 1945-1497, За бригадира је била предвиђена плата 1000 лира, командира 675, капетана 540, поручника 450, потпоручника 378, водника 90 и десетара 63 лире.

Мило Лекић и за Сулмону - резервни командир Јован Радоман²⁴⁴. У суштини, цјелокупна акција растурања црногорске војске била је у рукама Италијана, који су црногорске власти оставиле без икаквих средстава, посебно што су од 27. маја 1921. године укинули све авансе. То је дио официра који су се налазили у Сан Рему, гдје је било званично сједиште двора и владе послје одласка из Париза, оставило без икаквих прихода. На крају је италијанско министарство војно пристало да се и овим официрима издају принадлежности за одлазак из Италије. Тим поводом Милутин Вучинић је једино могао тамошњем командиру Богдану Вучинићу, капетану Бошковићу и Васиљевићу, да ода признање „на патриотском држању и раду и ваздашњој вјерности Отаџбини и краљу и у том погледу сматра Вас у реду бораца и мученика црногорских”²⁴⁵.

Поводом отказивања гостопримства црногорској војсци у Италији, обратио јој се прогласом 12. децембра 1921. године, предсједник владе и министар војни, дивизијар Милутин Вучинић. У прогласу се, поред одавања признања црногорској војсци за „муке и патње”, вјерност заклетви и слично, наводи и следеће: „Као што вам је познато од мјесеца маја ове године, Влада Краљевине Италије, изјавила је: да јој је немогуће на својој територији држати црногорску војску као организовану јединицу; с тога је Краљевска Влада уз одобрење Њеног Величанства Краљице Намјеснице Краљевске Власти, ријешила, да се премјести дио црногорске војске који се налази на територији Италије”. Из наведеног се види да не жели говорити о пропасти и поразу, већ о премјештају, те у том смислу ријечи да ће „Краљевска Влада наставити и даље борбу у иностранству свом силом за част Црне Горе и за вјековима сачувана права црногорскога народа”, више звуче куртоазно, него што су плод стварних осјећања. Отуда препорука да акт ликвидације војске „буде изведен у реду и достојанствено како доликује јунацима и борцима”

²⁴⁴ Ibid, на крају је у овом допису констатовано: „Црногорско иштање оштјено и борба ће се и даље водити до коначне побједе. Поводом Црногорског иштања Министар Спољних Послова Италије г. Маркиз ДЕЛАТОРЕТА, изјавио је 7. ог (децембра 1921-Ш.Р) у комисији за спољне послове у италијанском парламенту, односно поновио је ранију своју и Предсједникову изјаву: да је црногорско иштање оштјено и да ће Италија учинити све да се народ црногорски легалним путем изјасни и манифестује своју вољу и ш.г. Борба се мора продужити на свим пољима до коначне побједе и она ће се сигурно извојевати заједничком сарадњом па ће се ко од нас налазити”.

²⁴⁵ ДАЦГ, ФЕВ, ф. 89, Милутин Вучинић - командиру Богдану Вучинићу, Рим, 26. јануара 1922.

више личи на акт опроштаја од једне илузије, него вјере у могуће остварење жеље да се „*поново састанемо на територији слободне Краљевине Црне Горе*”²⁴⁶. То потврђује и наредба командантима логора у Гаети и Сулмони само четири дана касније, из које се види да је иза пројекта ликвидације црногорске војске, за разлику од маја 1921. године, сада стала и емигрантска влада. Сада је Вучинић квалификовао као пропаганду непријатеља Црне Горе одбијање да се иде у Црну Гору. „*Враћајући се у Црну Гору појединци не иду на калитиулицу већ баиш на главној позицији од чије издржљивости зависиће величина усјеха и будућности... Нека се добро зна, да полазак из Гаеће и Сулмоне није најуспјешније борбене позиције за Црну Гору него наставаљање борбе на другим мјестима ма ће ко се нашао и са другим или боље рећи свим средствима*”, тјешо је министар војни и предсједник владе своје команданте²⁴⁷.

Међутим, и поред свих договора било је и оних којима нијесу исплаћене надокнаде за демобилизацију сходно договору од 12. децембра 1921. године. У марту 1922. године Перо Шоћ се апелом обратио италијанском министру војном Пјетру Ланђи ди Скалеу поводом стања групе „*црногорских официра и избјеглица која је поштено исцрљена од глади* „којима је одобрено да остану у Италији, али им је одбијена молба да им се плати осигурање за демобилизацију коју су имали и други официри који су напустили Италију. Оставши без икаквих средстава, према ријечима др Пера Шоћа, били су изложени новим патњама и понижењима, а влада је доведена у нову неприлику : „*не може да гледа како умире од глади та група ваљених патриота, жртва своје оданости и с друге стране, она их не може предати непријатељу који зајосједа као узурпатор нашу домовину, гдје их чека затвор или смрт*”. Шоћ се позивао на искуства претходника од којих су многи, мимо обећања, по повратку у домовину затворени и уједно тражио од италијанског министарства војног да „*врати заставу црногорске војске из Гаеће*” која је била одузета јула 1921. године, као и архиву црногорске команде из Сулмоне заплијењене у акцијама растурања црногорске војске у лето 1921. године.²⁴⁸

²⁴⁶ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска буна и одметнички покрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. IV, док. бр.1483, стр. 1948- 1950.

²⁴⁷ Ibid, 1484, стр. 1950-1951.

²⁴⁸ ДАЦГ, ФЕВ, Јован Пламенац 1919-1921, ф. 109-110, Dr Chotch - Excellence Monsieur Pietro Lanza di Scalea, Rome, le 25 mars 1922.

Ликвидацију свих рачуна за црногорску војску водило је министарство војно Италије. Раније дугове је наплаћивало одбијањем од плата које је требало исплатити и надокнада за демобилизацију. Тако је трошак боравка 40 официра који су боравили на сахрани краља Николе у Сан Рему у износу од 25000 лира наплатило на рачун официрских плата у Гаети и Сулмони, као и остала дуговања направљена по разним основама. Рачуница је показивала да је црногорска војска по одбитку свих дугова остала дужна приватницима у Гаети 3043,55 лира²⁴⁹. У сваком случају, до 19. јануара 1922. године само из цетињског округа се повратило из Италије 149 људи, за које је писало да су углавном „*доброћ владања*”, док су четворица били под истрагом или у притвору²⁵⁰. Сви повратници били су полицијски саслушавани и о томе су сачињавани записници од којих је велики број сачуван²⁵¹. Последњи остаци црногорске војске били су растјерани из Италије доласком Мусолинија на власт и само су ријетки појединци извјесно вријеме остали у Италији попут Анта Гвозденовића, Милана М. Косорића или Крста Никовића.

Šerbo Rastoder

MONTENEGRIN ARMY IN ITALY 1919-1922

Summary

In the following text the author is trying to explain the motives of formation and the destiny of Montenegrin army in Italy after the disappearing of the state of Montenegro and detronisation of Petrovic's dynasty.

The destiny of Montenegro was considerably defined by the fact that Montenegrin's army didn't manage to withdraw its troops to the allays' territory as Serbian army did after the capitulation at the beginning of 1916.

²⁴⁹ ДАЦГ, ФЕВ, Јован Пламенац 1919-1921, ф. 109-110, в.д. Начелник С.Петровић- Краљ. Министарству Војном, Рим 25. марта 1922.

²⁵⁰ Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска buna и одметнички покрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. IV, док. бр.1512, стр. 1994-1999, Под истрагом су били Перо Николин Борозан (вратио се из Гаете 15. VII 1921) и Јово Мишанов Ломпар (вратио се из Гаете 15. VI 1921), док су у притвору били: Видо Бошков Ђурковић (вратио се из Гаете 29. VIII 1921) и Вукан Вуксанов Рацковић (вратио се из Гаете 4. I 1921).

²⁵¹ Види: Шербо Растодер, *Скривана страна историје, Црногорска buna и одметнички покрети 1918-1929*, I-IV, Бар 1997, књ. IV, док. бр.1517, стр. 2003- 2006.

The efforts to restore Montenegro's army in emigration during the war were ineffective and generally were made impossible by Serbian and French diplomacy.

Re-establishment of Montenegrin army in March 1919, which was political and financially supported by Italians, was motivated by Montenegro's emigration idea of making military invasion on Montenegro for which they believed it was occupied by Serbian army, as well as by the Italian diplomatic intentions to use the Montenegro problem in negotiating on the diplomatic level and implementation of territorial pretensions which was guaranteed by London's pact of 1915.

Depending completely on the Italian side from the financial and logistical point of view, Montenegro's army had a more important role as an instrument of making pressure to the newly born Yugoslavian government, rather than it was objectively a military threat to newly established positions.

The facts that Montenegro's army was situated far from Montenegro (in the Adriatic sea), that the number of its soldiers was limited to 1500 men and that the army was scattered and dismissed immediately after Italy and Yugoslavia reached the agreement in Rapallo in November 1920 are just pointing on that.

The process of dismissal of Montenegro's army was accompanied by reluctance of Montenegrin emigration and a great part of Italian public and it was terminated in December of 1921.

Montenegrin soldiers could choose between going back to their home country or going to live in another foreign country.

Most of them chose to go back to Montenegro while a great deal of eminent leaders decided to go to Argentina, USA or some other country after all their attempts to leave all together to the Soviet Russia failed.

Later on, a part of these emigrants will come back to Montenegro.